

„Żydowski problem”. Żydzi na łamach niemieckich przewodników po Lublinie z czasu drugiej wojny światowej

Edyta Nowak

Biogram: Mgr Edyta Nowak, absolwentka kulturoznawstwa i specjalizacji judaistycznej w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Przewodniczka i edukatorka z zakresu dziedzictwa kulturowego Lublina i Lubelszczyzny. Doktorantka w Zakładzie Kultury i Historii Żydów w Instytucie Kulturoznawstwa UMCS. Obecnie przygotowuje rozprawę doktorską nt. życia społeczno-kulturalnego Niemców w Lublinie w czasie drugiej wojny światowej. E-mail: edyta.nowak@gmail.com

Abstract:

The issues concerning the Jewish community of Lublin during the Second World War have been the subject of many valuable scientific works. In this article I introduce a previously unexplored image of the Jewish community of Lublin presented in the tourist guidebooks published by German institutions in the years 1942-1943. So far, these sources have become the subject of research of only a few scientists, and the literature devoted to selected publications of this type is barely limited to a few articles and books, mainly in foreign-languages. The subject of my research was anti-Semitic content, included in four guidebooks, wholly or in part, devoted to the city of Lublin: *Führer durch die Stadt Lublin, Lublin 1342-1942*, *Das Generalgouvernement* and *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*. In the article I review and analyze them. In order to present the context of the narrative about Jews, I also present a short description of these publications, describing their genesis and content.

Keywords: World War II, Tourism at War, German guidebooks, Jews in Lublin, German Lublin, Nazi propaganda, antisemitism, Baedeker, General Government

Abstrakt:

Problematyka dotycząca społeczności żydowskiej Lublina w czasie drugiej wojny światowej doczekała się wielu cennych prac naukowych. W niniejszym artykule prezentuję niezbadany dotychczas obraz społeczności żydowskiej Lublina przedstawiony na kartach przewodników turystycznych wydanych w latach 1942-1943 przez instytucje niemieckie. Źródła te, jak do tej pory, stały się przedmiotem badań tylko nielicznych naukowców, a literatura poświęcona wybranym wydawnictwom tego typu ogranicza się ledwie do kilku artykułów i publikacji książkowych, głównie obcojęzycznych. Przedmiotem moich badań stały się treści antysemitki, zamieszczone na łamach czterech przewodników całościowo bądź w części poświęconych miastu Lublin: *Führer durch die Stadt Lublin, Lublin 1342-1942*, *Das Generalgouvernement* oraz *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*. W artykule dokonuję ich przeglądu i analizy. W celu

przybliżenia kontekstu narracji o Żydach przedstawiam również krótką charakterystykę tych publikacji, opisującą ich genezę oraz zawartość.

Słowa kluczowe: druga wojna światowa, turystyka w czasie wojny, przewodniki niemieckie, Żydzi w Lublinie, niemiecki Lublin, propaganda nazistowska, antysemityzm, Baedeker, Generalne Gubernatorstwo

1 Wprowadzenie

W XIX i XX wieku przewodnik turystyczny pozostawał jedną z najpopularniejszych form publikacji literatury turystyczno-krajoznawczej¹, do połowy XX wieku określanej mianem „literatury podróźniczej”. Był nie tylko najbardziej poczytnym, lecz często jedynym i najpełniejszym źródłem informacji o krajach, regionach, miastach lub szlakach turystycznych, a także inspiracją do podróży². U podstaw popularności tego gatunku literatury bez wątpienia leży działalność Karla Baedekera (1801-1859), założyciela niemieckiej firmy wydawniczej, która do połowy XX wieku była najstawniejszym i najbardziej szanowanym wydawnictwem przewodników turystycznych w Europie³. Ukazujące się od lat 30. XIX wieku przewodniki tego wydawnictwa cieszyły się tak dużym uznaniem, że przez długi czas stanowiły wzorzec gatunku, a mianem „baedekerów” zaczęto określać wszelkie tego typu publikacje. W czasie drugiej wojny światowej władze niemieckie nie pozostały obojętne wobec niegasnącej popularności przewodników oraz idącej za tym możliwości dotarcia do masowego odbiorcy i uczyniły z nich narzędzie politycznej propagandy.

Przewodniki niemieckie z czasu drugiej wojny światowej dotychczas nie doczekały się syntetycznego opracowania. Literatura poświęcona wybranym wydawnictwom tego typu ogranicza się ledwie do kilku artykułów i publikacji książkowych, głównie obcojęzycznych⁴. Większość z nich dotyczy najbardziej

¹ Stosując określenie „literatura turystyczno-krajoznawcza” mam na myśli „całokształt piśmiennictwa niezbędnego do podejmowania przedsięwzięć o charakterze turystycznym”, zaś zastosowane w artykule pojęcie „przewodnik turystyczny” oznacza przewodnik turystyczno-krajoznawczy (za Januszem Merskim i Janem Pawłem Piotrowskim). Zob.: J. Merski, J. P. Piotrowski, *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych w Polsce*, Warszawa 2010, s. 14-15, 20.

² Tamże, s. 5.

³ Więcej na temat działalności wydawniczej Karla Baedekera: A. W. Hinrichsen, *Baedeker-Katalog: Verzeichnis aller Baedeker-Reiseführer von 1832-1987 (mit einem Abriss der Verlagsgeschichte)*, Bevern 1988; I. Kiefer, *Reisepublizistik und Ent-Privilegierung des Reisens im 19. Jahrhundert aufgezeigt am Beispiel Baedeker*, Salzburg 1989; D. Bessen, *Karl Baedeker und die Reiseliteratur*, [w:] *Buchkultur inmitten der Industrie: 225 Jahre G. D. Baedeker*, red. tenże, K. Wisotzky, Essen 2000, s. 52-69; M. D. Larabee, *Baedekers as Casualty: Great War Nationalism and the Fate of Travel Writing*, „Journal of the History of Ideas”, t. 71, nr 3, 2010, s. 457-480; S. Müller, *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*, Frankfurt am Main 2012. Źródłem informacji na temat wydawcy są również różnego rodzaju leksykony i encyklopedie, np.: *Mayers Enzyklopädisches Lexikon*, t. 3, Mannheim 1971, s. 349; *Britannica (edycja polska)*, t. 3, Poznań 1998, s. 47.

⁴ A. Götz, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt am Main 1993; N. Lane, *Tourism in Nazi-Occupied Poland: Baedeker's „Generalgouvernement”*, „East European Jewish Affairs”, t. 27, nr 1, 1997, s. 45-56; R. Koshar, *German Travel Cultures*, Oxford – New York 2000; J. Caplan, „Jetzt judenfrei”. *Writing Tourism in Nazi-Occupied Poland*, London 2012; J. Kalicka, *Tourismus und Krieg: Warschau in deutschsprachigen Reiseführern aus der Besatzungszeit und auf Fotografien deutscher Soldaten aus dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, „Tourism. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften”, nr 7, 2014, s. 194-223; J. Wietschorke, *Neun Sterne für Warschau: Das Generalgouvernement im Baedeker*, „Österreichische Zeitschrift für Volkskunde”, t. 68, nr 117, 2014, s. 93-106; J. Wietschorke, *Baedekers Generalgouvernement. Raumrepräsentation und Geopolitik in einem Reisehandbuch aus dem Jahr 1943*, „Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung”, nr 23, 2014, s. 99-122; M. Winstone, *The Dark Heart of Hitler's Europe*, London 2014

rozpoznawalnego w obiegu naukowym spośród całej okupacyjnej literatury turystyczno-krajoznawczej – *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker* (przewodnika dla podróżujących po Generalnym Gubernatorstwie Karla Baedekera)⁵. Podjęta przez ich autorów próba wyjaśnienia genezy tego przewodnika oraz analiza zawartych w nim treści stanowiła dla nich asumpt do rozważań nad zagładą Żydów w Generalnym Gubernatorstwie i przyczyniła się do jego popularyzacji jako źródła do badań nad Holocaustem.

Nieco inaczej sytuacja wykorzystywania tej kategorii źródeł przez badaczy dziejów najnowszych wygląda na gruncie polskim. Jedynym znanym mi przyczynkiem do badań niemieckich przewodników z czasu drugiej wojny światowej jest artykuł Pawła Banasia, historyka sztuki i kulturoznawcy, który jako pierwszy dostrzegł tkwiący w nich potencjał badawczy i zwrócił uwagę na brak szerszych opracowań na ich temat. Nietrudno zatem zgodzić się z opinią jego i Tomasza Szaroty, że w polskich publikacjach naukowych, „jeśli w ogóle je wspominano, to zupełnie wyjątkowo” i zazwyczaj „tylko w przypisach”⁶. Analiza historiografii dotyczącej okupacyjnego Lublina jedynie potwierdza to zjawisko. W literaturze opisującej historię miasta można odnaleźć jedynie krótkie wzmianki lub – co najwyżej – kilkudzaniowe fragmenty poświęcone niemieckim przewodnikom po Lublinie z czasu drugiej wojny światowej, m.in. w artykułach autorstwa Katarzyny Wójcik⁷, Tadeusza Radzika⁸, Jadwigi Jaźwierskiej⁹, Marka Wyszkwoskiego¹⁰, czy w publikacjach Remigiusza Moszyńskiego i Leopolda Polichy¹¹ oraz niemieckiego badacza – Stefana Lehra¹². Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że nawet artykuł Jadwigi Jaźwierskiej, będący przeglądem lubelskich przewodników turystycznych, z okresu okupacji uwzględnia jedynie *Führer durch die Stadt Lublin* (Przewodnik po mieście Lublinie)¹³, który opisuje dość zdawkowo i odnosi się do niego krytycznie pisząc, że „jako narzędzie propagandy, nie należy do szczególnie wartościowych merytorycznie źródeł wiedzy na temat miasta, chyba tylko jako *curiosum*”¹⁴.

(polski przekład: M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, Poznań 2015); P. Banaś, „*Jak gdyby nigdy nic*”. *O pewnym przewodniku po Francji*, [w:] *Przewodniki w kulturze*, red. K. Łukasiewicz, I. Topp, Wrocław 2015, s. 85-100.

⁵ *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943. Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki.

⁶ P. Banaś, dz. cyt., s. 97.

⁷ K. Wójcik, *Rola Niemieckiego Urzędu Archiwalnego (Archivamt) w narodowosocjalistycznej „Kulturarbeit” na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939-1944*, [w:] *Karty na ramionach olbrzymów? Kultura niemieckiego obszaru językowego w dialogu z tradycją*, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, E. Michta, t. 2, Warszawa 2016, s. 273.

⁸ T. Radzik, *W okresie okupacji niemieckiej*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, red. J. Kruszyńska, t. 2, Lublin 2000, s. 255.

⁹ J. Jaźwierska, *Książka o Lublinie – przegląd lubelskich przewodników turystycznych*, [w:] *Lublin a książka*, red. A. Krawczyk, t. 2, Lublin 2011, s. 196-197, 204.

¹⁰ M. Wyszkwoski, *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] *Lublin a książka*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, t. 1, Lublin 2004, s. 493-494.

¹¹ R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939-1944)*, Lublin 1964, s. 132.

¹² S. Lehr, *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”*. *Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, Warszawa 2014, s. 180, 183, 187; wersja niemieckojęzyczna: S. Lehr, *Ein fast vergessener „Osteinsatz”*. *Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine*, Düsseldorf 2007.

¹³ *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M. O. Vandrey, Krakau 1942.

¹⁴ J. Jaźwierska, dz. cyt., s. 197.

Fakt powstawania przewodników turystycznych w czasie wojny, jak i funkcjonowania i rozwoju posługującej się nimi turystyki, w istocie może budzić zdumienie, bowiem – jak zaznacza Martin Winstone – zdawać by się mogło, że wojna niekoniecznie sprzyja podróżowaniu i w takich warunkach tylko najbardziej beztroscy podróżnicy są gotowi przemierzać pogrążony w wojnie kontynent¹⁵. Jednak początek drugiej wojny światowej nie przyniósł końca ani podróżom turystycznym w III Rzeszy, ani nie rozwiązał niemieckich organizacji turystycznych. Niemcy nie zaprzestali podróżowania, zwiedzania, kupowania pamiątek, przewodników i wysyłania pocztówek z pozdrowieniami. Znaczenie ideologiczne, jakie naziści przypisywali turystyce od momentu przejęcia przez nich władzy nie osłabło. Sam Führer wielokrotnie podkreślał polityczne znaczenie turystyki i chciał jej kontynuacji w czasie wojny. Dla reżimu nazistowskiego aspekt rekreacyjny i wypoczynkowy związany z podróżowaniem miał kluczowe znaczenie dla utrzymania morale narodu, co w dużym stopniu miało przekładać się na powodzenie podejmowanych wysiłków wojennych¹⁶. Zwłaszcza wspierana przez niego na długo przed wojną turystyka masowa – realizowana m.in. przez organizację Kraft durch Freude (Siła przez Radość) – miała dawać poczucie przynależności do stabilnej wspólnoty narodowej, zjednoczonej wspólnymi doświadczeniami, które wcześniej były poza zasięgiem zwykłych ludzi. Dążenie do usatysfakcjonowania społeczeństwa konsumpcyjnego i odpowiednie nim zarządzanie doprowadziło nazistów m.in. do akceptacji ze strony obywateli akcji ponownego uzbrojenia i nadania mu ekonomicznego priorytetu¹⁷. Dzięki badaniom w tym obszarze wiemy już stosunkowo dużo na temat działających wówczas organizacji turystycznych, form aktywności rekreacyjno-poznawczych i kulturowych czy też popularnych w tym czasie destynacji. Turystyka uprawiana w czasie wojny stała się tematem licznych prac, które dają dość rozległy obraz tej gałęzi gospodarki państwa narodowych socjalistów, w szczególności zaś praktykowanych w tym czasie wyjazdów i podróży¹⁸. Publikowane w czasie wojny przewodniki były więc w pewnym stopniu odpowiedzią na rosnące zapotrzebowanie na tego typu literaturę, w szczególności tę dotyczącą nowo podbijanych i poddawanych germanizacji obszarów i państw wskutek ekspansji terytorialnej Trzeciej Rzeszy, takich jak Francja¹⁹, Austria²⁰ czy Polska²¹.

¹⁵ M. Winstone, dz. cyt., s. 15.

¹⁶ K. Semmens, *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich*, Basingstoke – New York 2005, s. 154-155.

¹⁷ J. Caplan, dz. cyt., s. 13.

¹⁸ Zob. m.in.: R. J. Overy, *War and Economy in the Third Reich*, Oxford 1994; B. M. Gordon, „It's Gott Französisch?” *Germans, tourism, and occupied France, 1940-1944*, „Modern and Contemporary France”, t. 4, nr 3, 1996, s. 287-298; *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum „Dritten Reich”*, red. P. J. Brenner, Tübingen 1997; K. Latzel, *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939-1945*, Paderborn 1998; B. M. Gordon, *Warfare and Tourism. Paris in World War II*, „Annals of Tourism Research”, t. 25, nr 3, 1998, s. 616-638; R. Koshar, *German Travel Cultures*, Oxford – New York 2000; M. Heeke, *Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Rußland 1921-1941*, Münster 2003; S. Baranowski, *Strength through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*, Cambridge 2004; K. Semmens, dz. cyt.; M. Winstone, dz. cyt.

¹⁹ *Frankreich. Paris und die Provinzen*, red. D. Ogrizek, Paris [1942?]; *Das Elsaß – Straßburg und die Vogesen. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1942. Przewodnik po Alzacji i Lotaryngii został opublikowany na pamiątkę drugiej rocznicy „powrócenia” tego regionu do granic Niemiec w 1940 roku.

²⁰ *Wien und Niederdonau. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

²¹ H. Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1940; G. Sappok, J. Swart, H. Weidhaas, *Krakau*, Leipzig 1940; Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1942; K. Grundmann, *Führer durch Warschau*, Krakau 1942; *Lublin Generalgouvernement*, Krakau [1942?]; *Führer durch die Stadt*

Według definicji przewodnik to rodzaj książki, podręcznika (*vademecum*), broszury, folderu lub ulotki²² zawierający wiadomości z zakresu historii i geografii danego kraju, regionu, miasta lub szlaku turystycznego, opis znajdujących się na ich terenie najważniejszych obiektów turystyczno-krajoznawczych, mapy, plany, a także różnego rodzaju praktyczne informacje i wskazówki, przeznaczony dla podróżujących czy też zwiedzających dany teren lub obiekt²³. A zatem – grupą docelową, do której jest skierowany – są turyści. Kim więc byli owi „turyści” podróżujący po ogarniętej konfliktem Europie?

Turystyka w czasie wojny nie zanikła, ale z całą pewnością się zmieniła (Jane Caplan w swoim eseju określa ją mianem *turystyki okupacyjnej* [ang. *occupation tourism*]²⁴, a Rudy Koshar *dzikiej turystyki* [ang. *savage tourism*]²⁵) i wyłoniła nowe kategorie turystów. Jedną z nich byli żołnierze, zdaniem historyka Alona Confino, podróżujący w ramach największego w historii Niemiec „biura podróży” – Wehrmachtu²⁶. Dobrym przykładem tego zjawiska jest chociażby sytuacja z wiosny 1941 roku, kiedy to na terenie Generalnego Gubernatorstwa nastąpiła potężna koncentracja sił niemieckich przed agresją na Związek Radziecki. W czasie wolnym żołnierze zwiedzali okoliczne miasteczka, korzystali z dedykowanej im niemieckiej oferty kulturalnej oraz poznawali lokalny „folklor” (dość osobliwą i popularną formą rozrywki było zwiedzanie przez nich gett). Obok żołnierzy, policjantów, członków SS i formacji pomocniczych, korespondentów wojennych, itp., liczną grupę stanowili pracownicy niemieckiej administracji cywilnej (np. kolei, poczty, urzędów powierniczych, propagandowych, itp.) i nazistowskich organizacji partyjnych. Stephan Lehnstaedt liczbę Niemców jednorazowo przebywających w samej Warszawie w okresie istnienia getta (1940-1943) szacuje na liczbę od kilkudziesięciu do nawet pięćdziesięciu tysięcy²⁷. Analiza niektórych fragmentów przewodników potwierdza, że były one przeznaczone do użytku urzędników państwowych udających się w podróż służbową. O tym zaś, że turystyka nie ograniczała się tylko do kręgów wojskowych i administracyjnych świadczą m.in. zapiski Emanuela Ringelbluma, w których odnotował całkiem liczne grupy wycieczkowiczów-cywilów zwiedzających warszawskie getto²⁸. Do grona turystów podróżujących po GG można zaliczyć również przedsiębiorców, berlińskich urzędników korzystających z urlopu,

Lublin...; [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *Lublin 1342-1942*, Warschau 1942; *Das Generalgouvernement*, red. M. F. du Prel, Würzburg 1942; *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*

²² Przywołana definicja i klasyfikacja opiera się na klasycznych formach edytorskich typowych dla omawianej epoki.

²³ M.in.: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa 1912, s. 240; M. Arct, *M. Arcta słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1916, s. 400; B. Wiczorkiewicz, *Międzynarodowy słownik turystyczny*, Warszawa 1961, s. 105; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 7, Warszawa 1965, s. 445-446; *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1971, s. 2014-2015; A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 2000, s. 922; *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 34, Poznań 2001, s. 135-136; *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, t. 3, Warszawa 2006, s. 758.

²⁴ J. Caplan, dz. cyt., s. 14.

²⁵ R. Koshar, dz. cyt., s. 115-160. Cyt. za: J. Caplan, dz. cyt., s. 44.

²⁶ A. Confino, *Traveling as a Culture of Remembrance. Traces of National Socialism in West Germany 1945-1960*, „History & Memory”, t. 12, nr 2, 2000, s. 108. Cyt. za: J. Caplan, dz. cyt., s. 44.

²⁷ S. Lehnstaedt, *Niemieccy okupanci w Warszawie a jawność Holokaustu*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, nr 12, Warszawa 2016, s. 73.

²⁸ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943*, Warszawa 1983, s. 288. Cyt. za: M. Winstone, dz. cyt., s. 32.

członków rodzin stacjonujących w regionie żołnierzy, osoby odwiedzające krewnych i groby wojenne, a także te podróżujące z powodów zdrowotnych do różnego rodzaju uzdrowisk czy kurortów. Ponadto, jak zauważył Martin Winstone, „Generalne Gubernatorstwo przyciągało pstrokatą zbieraninę awanturników, fanatyków i ekscentryków, którzy dostrzegli na Wschodzie szansę na spełnienie [...], krainę wielkich możliwości, gdzie osoby o wątpliwej przeszłości lub złamanej karierze mogły odnaleźć się na nowo”²⁹. Generalne Gubernatorstwo „dawało im możliwość zgromadzenia potężnych fortun, zarówno poprzez zalegalizowany rabunek i wymuszenia, jak i w wyniku praktyki obchodzenia urzędowych przepisów dla własnej korzyści, którą zapoczątkował sam Hans Frank”³⁰. Publikowane w czasie wojny przewodniki zaspokajały potrzebę również tej grupy turystów, dostarczając im niezbędne informacje gospodarcze i polityczne, gdyż zgodnie z intencją wydawców, adresowane były nie tylko do turystów, ale każdego zainteresowanego obszarem GG.

To, co wyróżnia przewodniki niemieckie z czasu drugiej wojny światowej spośród całego dorobku literatury turystyczno-krajoznawczej to funkcja propagandowa dominująca nad warstwą informacyjną i użytkową³¹. Parafrazując słowa Nicholasa Lane’a można określić je mianem tekstów propagandowych, umiejętnie przebranych za przewodniki, które, podobnie jak film czy prasa, stały się instrumentem w rękach nazistów służącym do indoktrynacji społeczeństwa niemieckiego³². Przewodniki nie tylko „prowadziły” czytelnika po danym regionie, mieście czy szlaku, zastępczo wypełniając rolę przewodnika-człowieka, ale przede wszystkim miały za zadanie kształtować jego postawę i zachowania turystyczne, tożsamość kulturową, sposób postrzegania krajobrazu kulturowego, a także oddziaływać na jego intelekt i emocje. Przykładem doskonale ilustrującym tę strategię są zamieszczone w nich treści odnoszące się do Żydów, nacechowane ideologią antysemicką. W niniejszym artykule dokonuję ich przeglądu i analizy na przykładzie społeczności żydowskiej Lublina (analiza wewnętrzna). Przedmiotem moich badań są cztery przewodniki turystyczne całościowo bądź w części poświęcone miastu Lublin, wydane z inicjatywy władz niemieckich w latach 1942-1943: *Führer durch die Stadt Lublin*³³, *Lublin 1342-1942*³⁴, *Das Generalgouvernement (Generalne Gubernatorstwo)*³⁵ oraz *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*³⁶. Aby przybliżyć kontekst narracji o Żydach, artykuł został uzupełniony o krótką charakterystyką powyższych wydawnictw, opisującą ich genezę oraz zawartość (analiza zewnętrzna).

²⁹ M. Winstone, dz. cyt., s. 32-33.

³⁰ Tamże, s. 33.

³¹ Przykładem dominacji funkcji propagandowej są również przewodniki wydawane w późniejszym czasie przez agencje wydawnicze PRL.

³² N. Lane, dz. cyt., s. 54.

³³ *Führer durch die Stadt Lublin...*

³⁴ [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt.

³⁵ *Das Generalgouvernement...*

³⁶ *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*

2 Geneza i krótka charakterystyka przewodników

2.1 Führer durch die Stadt Lublin

Przewodnik po mieście Lublinie został wydany przez Wydział Propagandy w Urzędzie Gubernatora Dystryktu Lublin (Abteilung Propaganda im Amt des Gouverneurs Lublin) i wydrukowany przez niemieckie wydawnictwo w Krakowie Buchverlag Deutscher Osten G.M.B.H w pierwszej połowie 1942 roku. Jak informuje strona tytułowa tego wydawnictwa – jest to „historyczne opracowanie z licznymi ilustracjami zawierające wykaz niemieckich urzędów i instytucji publicznych” przygotowane pod redakcją Fritza Schöllera – kierownika lubelskiego Wydziału Propagandy oraz Maxa Otto Vandreya – jego zastępcy (referenta)³⁷.

Przewodnik był efektem wieloletnich badań wschodnich (*Ostforschung*) nad rzekomą niemieckością (*Deutschtum*) Lublina i miał pełnić ważną funkcję w propagowaniu zafałszowanej historii miasta i regionu. Wykreowana na potrzeby niemieckich interesów narodowych narracja historyczna dotycząca dystryktu lubelskiego opierała się na odgórnie przyjętej tezie o rzekomym niemieckim rodowodzie jego stolicy oraz istotnym wpływie osadnictwa niemieckiego na rozwój całej Lubelszczyzny. W szerszym sensie była ona związana z nazistowską polityką rasową i przekonaniem o przewadze cywilizacyjnej narodu niemieckiego (*Herrenrasse, Herrenvolk, Übermenschen*).

Prace „badawcze” powierzono funkcjonującemu od lutego 1940 roku lubelskiemu Urzędowi Archiwalnemu (Archivamt)³⁸. Jego zadaniem było gromadzenie, analiza i opracowywanie wszelkich materiałów poświadczających obecność i działalność Niemców na tych terenach na przestrzeni dziejów w celu „wspierania niemieckich badań naukowych, szczególnie takich, które służą uzasadnieniu niemieckich roszczeń wobec Polski oraz ilustrują historię niemieckiego narodu i niemieckich wpływów cywilizacyjnych w Polsce”³⁹. Obszerne kwerendy obejmowały nie tylko

³⁷ *Führer durch die Stadt Lublin...*, b. pag.

³⁸ Lubelski Archivamt początkowo należał do struktur lubelskiego Wydziału Administracji Wewnętrznej (Abteilung Innere Verwaltung) i mieścił się w głównym budynku Urzędu Szefa Dystryktu (Distriktstrasse, przedwojenna i obecna ul. Spokojna). Wskutek reorganizacji struktury administracyjnej w GG, na mocy zarządzenia z dnia 30 kwietnia 1941 roku, został z niego wydzielony i od tej pory stanowił samodzielny podmiot w Urzędzie Szefa Dystryktu. We wrześniu 1941 przeniósł się do nowej siedziby na przedwojennej ulicy Powiatowej 7, przemianowanej przez Niemców na Litauerstrasse (dzisiejsza ulica Żołnierzy Niepodległej). Nadzór nad działalnością Urzędów Archiwalnych pełniła Generalna Dyrekcja Archiwów w Generalnym Gubernatorstwie (Archivverwaltung) z siedzibą w Krakowie. Oprócz Lublina, Urzędy Archiwalne utworzono także w Warszawie, Krakowie i Radomiu, a na jesieni 1941 roku, również we Lwowie. Zob.: Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Okręgu Lubelskiego 1939-1944 (dalej: UOL), Archivamt, sygn. 1, s. 38, 44, 46; tamże, sygn. 14, s. 15, 30-32; tamże, sygn. 15, s. 1, 5, 197-198; tamże, sygn. 18, s. 5-11, 19-21, 226, 249-255; tamże, sygn. 23, s. 4-16; tamże, sygn. 153, s. 14; APL, UOL, sygn. 882, s. 49, 81; *Drugie rozporządzenie o odbudowie Administracji Generalnego Gubernatorstwa (Rozporządzenie o jednolitości Administracji) z dnia 1 XII 1940 r.*, „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 68, 9 12 1940, s. 357-358; *Zarządzenie o nowych nazwach Wydziałów z dnia 30 IV 1941 r.*, „Dziennik Urzędowy Szefa Okręgowego w Lublinie w Generalnym Gubernatorstwie”, nr 5, 21 5 1941, s. 80; W. Żyśko, *Niemiecki Urząd Archiwalny (Archivamt) w Lublinie w latach 1939-1944 i jego nadzór na działalnością Archiwum Państwowego*, [w:] „Archeion: czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym”, t. 63, 1975, s. 19-44; P. Wojciechowski, *Ochrona i konserwacja zasobu w Archiwach Państwowych w Polsce*, Poznań 2014, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Ireny Mamczak-Gadkowskiej w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 90-124; K. Wójcik, dz. cyt.

³⁹ S. Lehr, dz. cyt., s. 127.

publiczne archiwa i biblioteki, ale również zbiory prywatne, a proces ich zawłaszczania obejmował placówki zlokalizowane na terenie całego dystryktu⁴⁰. Podstawą źródłową do badań wschodnich były przede wszystkim materiały dotyczące etnicznych Niemców (*Volksdeutsche*), które odnajdywano w średniowiecznych księgach miejskich, księgach parafialnych kościoła ewangelicko-augsburskiego, XVIII- i XIX-wiecznych dokumenty związanych z kolonizacją niemiecką na Lubelszczyźnie (m.in. archiwum księcia Zamoyskiego w Zwierzyńcu) oraz archiwach Niemców przesiedlonych z dystryktu lubelskiego na ziemie wcielone do Rzeszy (do Kraju Warty – Reichsgau Wartheland) na jesieni 1940 roku⁴¹. Z perspektywy nazistowskiej polityki rasowej najważniejszymi źródłami były kościelne księgi metrykalne i rejestry urzędów stanu cywilnego. Wskutek obowiązujących ustaw norymberskich i idącej za tym konieczności udowodnienia przynależności do niemieckiej krwi i aryjskiego pochodzenia, materiały te stały się jednymi z najczęściej wykorzystywanych źródeł do tzw. „badań genealogicznych i rodzinnych” (*Sippenforschung*)⁴².

Źródłowe udokumentowanie tezy o odwiecznej „niemieckości” miasta Lublina i wschodnich terenów miało niemałe znaczenie, gdyż stało się podstawą do legitymizacji władzy oraz wszczęcia zaawansowanych prac nad „przywróceniem” im ich rzekomego niemieckiego charakteru. Efektem tych działań była szeroko zakrojona akcja germanizacyjna i przesiedleńcza (*Generalplan Ost*).

Działalność lubelskiego Urzędu Archiwalnego wpisywała się w nurt narodowosocjalistycznej *Kulturarbeit*, której celem było pielęgnowanie tradycji „niemieckiego wschodu”, przygotowanie Niemców do powrotu na ziemie polskie, czeskie i radzieckie, a także umacnianie świadomości narodowej zamieszkujących dystrykt lubelski *Volksdeutsche*⁴³. Nośnikiem tych idei oraz narzędziem popularyzującym wyniki badań urzędu stały się liczne wystawy i ekspozycje organizowane na terenie Generalnego Gubernatorstwa i Trzeciej Rzeszy, na które Archivamt chętnie wypożyczał

⁴⁰ Działania Urzędu Archiwalnego w tym zakresie zostały usankcjonowane licznymi rozporządzeniami generalnego gubernatora Hansa Franka, jak i miejscowych władz. Zob. m.in.: *Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15 XI 1939 r.*, „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 20 11 1939, s. 37; *Rozporządzenie o konfiskacie majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie (Ordynacja Konfiskacyjna) z dnia 24 I 1940 r.*, tamże, nr 6, 27 I 1940, s. 23-27; *Zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 28 V 1940 r.*, tamże, nr 43, 15 6 1940, s. 340; *Rozporządzenie o obowiązku byłych urzędników i pracowników dawniejszej polskiej służby publicznej meldowania i wydania przedmiotów wartościowych i aktów z dnia 17 I 1940 r.*, „Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin przy Generalnym Gubernatorze na zajętych obszarach polskich”, nr 2, 1 4 1940, s. 39; *Zarządzenie o ujęciu dokumentów i akt oraz o gromadzeniu współczesno-historycznego materiału Szefa Okręgu Lubelskiego Ernsta Zörnera z dnia 19 2 1941 r.*, APL, UOL, Archivamt, sygn. 21, s. 13.

⁴¹ S. Lehr, dz. cyt., s. 68-70, 161-169.

⁴² Centralną instancją do gromadzenia i dostarczania tej kategorii dokumentów w Generalnym Gubernatorstwie był Urząd ds. Genealogicznych (Sippenstelle) i podporządkowany mu Punkt Zaopatrywania w Dokumenty w rządzie Generalnego Gubernatorstwa (Urkundenbeschaffungsstelle in der Regierung des GG) umiejscowione w Wydziale do Spraw Ludności i Opieki Społecznej (Abteilung Bevölkerungswesen und Fürsorge, BuF) Wydziału Głównego Administracji Wewnętrznej (Hauptabteilung Innere Verwaltung). Obydwa ściśle współpracowały z Generalną Dyrekcją Archiwów w Generalnym Gubernatorstwie i podporządkowanymi mu Urzędami Archiwalnymi w celu zabezpieczania kościelnych ksiąg metrykalnych i rejestrów stanu cywilnego oraz ich transferu. Archivamt zajmował się również kwerendą oraz sporządzaniem odpowiednich odpisów z akt. Zob.: S. Lehr, dz. cyt., s. 161.

⁴³ K. Ochocki, *Podstawy ideologiczne wychowania Bundeswehry*, Warszawa 1964, s. 54; K. Wójcik, dz. cyt., s. 273.

„swoje” archiwalia, a także różnego rodzaju publikacje i artykuły prezentowane na łamach niemieckiej prasy. Wśród osób szczególnie zasłużonych na tym polu znalazł się radca archiwalny i kierownik Urzędu Archiwalnego w Lublinie Roland Seeberg-Elverfeldt⁴⁴. Warto dodać, że chociaż jego nazwisko nie zostało uwzględnione jako współautora *Przewodnika po mieście Lublinie*, to właśnie Elverfeldt opracował jego konspekt i odegrał znaczącą rolę w sfinalizowaniu oraz popularyzacji tej pozycji⁴⁵.

Przewodnik, opatrzony krótkim wstępem autorstwa ówczesnego gubernatora dystryktu lubelskiego Ernsta Zörnera, zawiera dwa eseje: *Historia niemieckiego Lublina*⁴⁶ Rolanda Seeberga-Elverfeldta oraz tekst *Jedziemy przez miasto*⁴⁷ niejakiego E. Stillfrieda będący propozycją wycieczki po „niemieckim Lublinie” połączonej z opisem godnych uwagi „niemieckich” obiektów. Ilustracją do tekstu Stillfrieda jest mapa miasta z zaznaczonymi obiektami i niemieckimi nazwami ulic, która dokumentuje postępy akcji przemianowywania nazw ulic z polskich na niemieckie, rozpoczętej w 1940 roku⁴⁸. Dodatkowo przewodnik został wyposażony w rejestr zlokalizowanych

⁴⁴ Roland Seeberg-Elverfeldt (1909-1993) – niemiecki archiwista i badacz terenów wschodnich (urodził się w Seiwästö na terenie Rosji – obecnie Finlandia, obywatelstwo III Rzeszy otrzymał w 1935 r.), doktor filozofii, członek SA i NSDAP. Wysokie kwalifikacje w dziedzinie archiwistyki zdobył na studiach archiwalnych w Instytucie Archiwistyki i Podyplomowego Kształcenia w Naukach Historycznych (Institut für Archivwissenschaften und Geschichtswissenschaftliche Fortbildung – IfA) mieszczącym się przy pruskim Tajnym Archiwum Państwowym w berlińskiej dzielnicy Dahlem. W 1933 roku podjął pracę w Archiwum Państwowym w Królewcu, w 1937 roku został przeniesiony do Szczecina, gdzie przed kolejne dwa lata pracował w tamtejszym Archiwum Państwowym. 26 2 1940 roku został powołany do pracy na stanowisku kierownika Urzędu Archiwalnego w Lublinie (Archivamt). Swoją funkcję sprawował do 25 5 1943 roku, kiedy to został wcielony w szeregi Wehrmachtu (służył m.in. w pododdziale obrony przeciwlotniczej w Oświęcimiu). Po opuszczeniu stanowiska jego obowiązki przejął dr Rudolf Egon Fitz. W roku 1945 w miejscowości Böhmen (Czechy) Elverfeldt dostał się do niewoli sowieckiej, z której powrócił w roku 1949. W latach 1950-1953 pełnił funkcję kierownika w Głównym Urzędzie Archiwistyki w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Berlinie, a od 1956 pracował w Archiwum Prasy przy Urzędzie Prasy i Informacji Rządu Federalnego w Bonn (początkowo jako zastępca, następnie kierownik urzędu, wyższy radca archiwalny, dyrektor archiwum, a od 1969 roku – radca ministerialny). Odznaczony Medalem Pamiątkowym 1 października 1938 roku (niemieckie odznaczenie nadawane za udział w zajęciu Kraju Sudetów na mocy układu monachijskiego) oraz Krzyżem Zasługi Wojennej II klasy za zasługi cywilne i wojenne dokonane w trakcie drugiej wojny światowej (przyznany 27 października 1941 roku). Zmarł w Essen 3 grudnia 1993 r. Wybrane publikacje Elverfeldta z czasu wojny: *Das Staatsarchiv Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 1, 1941, s. 47-48; *Deutsche Bürger Lublins in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, „Die Burg”, nr 2, 1941, s. 41-53; *Deutsche in der Stadt Zamose 1774-1807*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 18, 1941, s. 196-198; *Evangelisch-Lutherische Trauungen in Smolensk 1834 bis 1870*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 19, 1942, s. 97-99; *Zwei Lubliner Großkaufleute um 1800*, [w:] *Deutsche Gestalter und Ordner des Ostens*, red. K. Lück, Posen 1942, s. 304-309; *Der Novemberraufstand des Jahres 1830 in Warschau*, „Die Burg”, nr 3, 1942, s. 225-233; *Danzigs Beziehungen zu Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 2, 1942, s. 58-59; *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., s. 17-22; *Lublins deutsche Geschichte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 5-13; *Der Anteil des deutschen Westens am Aufbau des Lubliner Landes*, „Die Westmark”, nr 10, 1942, s. 54-56; *Lublins evangelisches Deutschtum 1824*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 20, 1943, s. 197-199. APL, UOL, Archivamt, sygn. 14, s. 15; tamże, sygn. 15, s. 126, 134-138, 197-198; tamże, sygn. 16, s. 18, 106; tamże, sygn. 18, s. 249-255; APL, UOL, sygn. 882, s. 58; *Medien und Archive: Beiträge zum Rolle moderner Archive in Information und Dokumentation*, red. G. Mantwill, München 1974; M. Szukała, *Archiwista Roland Seeberg-Elverfeldt (1909-1993) w świetle źródeł przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 17, 2003, s. 121-129; K. Wójcik, dz. cyt., s. 164-165; A. Kopciowski, *Okupacyjny model średniowiecznego Lublina z gipsu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 53, 4 3 2016.

⁴⁵ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 7-8, 164-165.

⁴⁶ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins deutsche Geschichte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 5-13.

⁴⁷ E. Stillfried, *Wir fahren durch die Stadt*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 14-18.

⁴⁸ Warto dodać, że aktywny udział w tej akcji wziął Urząd Archiwalny. Jego zadaniem było przygotowanie propozycji nowych nazw ulic w oparciu o „starą niemiecką historię Lublina”. APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 36; *Führer durch die Stadt Lublin...*, b. pag.

na terenie miasta niemieckich urzędów⁴⁹, instytucji i placówek użyteczności publicznej⁵⁰, przedsiębiorstw⁵¹ oraz związków sportowych⁵². Na warstwę ikonograficzną przewodnika, oprócz wspomnianej mapy miasta, składa się dwadzieścia pięć fotografii wykonanych przez Fritza Schöllera, Maxa Otto Vandreya oraz niejakiego Arlarta⁵³.

2.2 Lublin 1342-1942

Lublin 1342-1942 został wydany przez lubelski Wydział Propagandy w 1942 roku i wydrukowany w Warszawie przez Zeitungsverlag Krakau-Warschau (ZKW). Przewodnik opracował ówczesny starosta miejski Kurt Engländer we współpracy z Rolandem Seebergiem-Elverfeldtem⁵⁴. Publikacja została dedykowana SS-Hauptsturmführerowi Kurtowi Lückowi – „zasłużonemu eksploratorowi niemieckości Lublina”⁵⁵.

Pretekstem do jego wydania były zaplanowane na 1942 rok obchody „600-lecia niemieckiego Lublina”⁵⁶. Uroczystości rocznicowe („dni pamięci”), które wielokrotnie były przesuwane w czasie, a ostatecznie wyznaczone na 3 i 4 października 1942 roku, z początkiem tego miesiąca, prawdopodobnie z powodu skomplikowanej sytuacji na froncie, zostały odwołane przez partyjną kancelarię NSDAP⁵⁷.

Obchody „600-lecia niemieckiego Lublina” miały być manifestacją niemieckiej siły i ciągłości dziejowej na tym obszarze, a także ukoronowaniem dotychczasowych działań związanych z germanizacją miasta (m.in. rozbudowy struktur administracyjnych, utworzenia w mieście dzielnicy niemieckiej, akcji przemianowania nazw ulic z polskich na niemieckie,

⁴⁹ *Übersicht über deutsche Dienststellen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 19-23.

⁵⁰ *Übersicht der öffentlichen Einrichtungen*, [w:] tamże, s. 23-24.

⁵¹ *Deutsche Geschäfte*, [w:] tamże, s. 24.

⁵² *Sport*, [w:] tamże, s. 25.

⁵³ *Verzeichnis der Abbildungen*, [w:] tamże, s. 26.

⁵⁴ [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., b. pag.

⁵⁵ Kurt Lück (1900-1942) – niemiecki historyk i etnograf, doktor filozofii, członek SS i NSDAP, działacz na rzecz niemieckich organizacji w Polsce (m.in. Związku Studentów Niemieckich w Polsce, Verein Deutscher Hochschüler – VDH.; Poznańskiego Towarzystwa Historycznego – Historische Gesellschaft für Posen; Północno-wschodniej Niemieckiej Wspólnoty Badawczej – Nordostdeutsche Forschungsgemeinschaft; Zjednoczenia Niemieckiego, Deutsche Vereinigung – DV), redaktor „Niemieckiego Miesięcznika w Polsce” („Deutsche Monatshefte in Polen”). Autor licznych książek i artykułów na temat historii Niemców na terenie Polski i wpływu kultury niemieckiej, m.in. *Die deutschen Siedlungen im Cholmer und Lubliner Land*, Plauen 1931; *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens: Forschungen zur deutsch-polnischen Nachbarschaft in ostmitteleuropäischen Raum*, Plauen 1934; *Deutsche Siedler zwischen Wieprz und Bug*, Posen 1939; *Deutsche Gestalter und Ordner im Osten*, Posen 1940. Szczególny rozgłos i uznanie wśród badaczy wschodnich przyniosła mu pierwsza z wymienionych pozycji, traktująca o osadnictwie niemieckim na Chelmszczyźnie i Lubelszczyźnie. Podczas wojny Lück brał aktywny udział w realizacji nazistowskiej polityki przesiedleń. Zginął na froncie wschodnim 3 marca 1942 roku. Zob.: [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., s. 3; S. Lehr, dz. cyt., s. 166; <https://www.deutsche-biographie.de/sfz54886.html> (stan na: 15 3 2019 r.).

⁵⁶ Podstawą do przyjęcia przez Niemców tezy o wtórnej lokacji miasta i opóźnienia jego rodowodu o 25 lat stał się dokument sygnowany przez króla Kazimierza Wielkiego z 1342 roku (tzw. przywilej regulacyjny), poświadczający sprzedaż wójtostwa dziedzicznego w Lublinie mieszczaninowi krakowskiemu, prawdopodobnie pochodzenia niemieckiego, Franczkowi z Moguncji (w oryg. Franz aus Mainz). W swojej teorii Niemcy akcentowali również fakt założenia miasta na prawie niemieckim i powierzenia jego przebudowy „niemieckiemu wójtowi Maciejowi z Opatowca” (w oryg. Matthias von Opatowitz; akt lokacyjny księcia Władysława Łokietka z 1317 roku), nie mniej, umniejszyli jego rangę z powodu licznych najazdów i spustoszenia miasta, którego dokonali „Kozacy, Rosjanie, Litwini i Tatarzy” w I połowie XIV wieku, a za „właściwy” początek dziejów miasta uznali rok 1342. Zob.: R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 130-132; R. Szczygieł, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin. Dzieje Miasta*, t. 1, Lublin 2008, s. 28-41; S. Lehr, dz. cyt., s. 178.

⁵⁷ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 80-81, 141-142.

pozbycia się z niego Żydów, itd.). W obchodach mieli wziąć udział nie tylko przedstawiciele niemieckich władz i instytucji, ale również żołnierze (w tym rekonwalescenci), cywile i dziennikarze. Tych ostatnich miał podjąć sam starosta na uroczystym bankiecie w kasynie Domu Niemieckiego (Deutsches Haus).

Centralnym punktem obchodów miał być uroczysty wiec na Placu Łokietka z przemówieniami gubernatora dystryktu Ernsta Zörnera i starosty miejskiego Kurta Engländera. W trakcie ceremonii planowano zmienić nazwę placu przed magistratem na Mainzer Platz⁵⁸ oraz odsłonić tablicę pamiątkową na ścianie Bramy Krakowskiej. Zaplanowano także zwiedzanie piwnicy ratuszowej (Ratskeller) w asyście starosty miejskiego, otwarcie sezonu w teatrze miejskim (Stadttheater) spektaklem *Minna von Barnhelm* Gottholda Ephraima Lessinga oraz oprowadzanie gości po wystawie zatytułowanej *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków* (Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten)⁵⁹. Z całej gamy zaplanowanych wydarzeń rocznicowych, udało się Niemcom zrealizować tylko trzy. Jak donosił „*Krakauer Zeitung*”, 10 października 1942 w obecności „przedstawicieli partii, władz państwa i Wehrmachtu” w sali Niemieckiej Biblioteki Publicznej (Deutsche Staatsbibliothek) odbył się wernisaż wystawy *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków*⁶⁰, zaś kilka miesięcy później, prawdopodobnie 20 kwietnia 1943 roku, na Bramie Krakowskiej gubernator Ernst Zörner odsłonił tablicę na pamiątkę „600-lecia niemieckiego miasta”, której treść informowała, że Lublin został „lokowany na prawie niemieckim 15 sierpnia 1317 roku przez niemieckiego wójta Macieja z Opatowca, na prawie niemieckim na nowo został lokowany 25 stycznia 1342 roku przez niemieckiego wójta Franczka z Moguncji, a w 1939 roku niemieckim mieczem prawu niemieckiemu został odzyskany przez Wodza Niemców Adolfa Hitlera”⁶¹. Trzecim zrealizowanym przedsięwzięciem było wydanie omawianego przewodnika, który w urzędowej korespondencji określany jest mianem *Festschrift* – książki jubileuszowej, *Erinnerungsschrift* i *Erinnerungsheft* – „pisma-” i „zeszytu pamiątkowego”⁶².

Przewodnik miał przybliżyć czytelnikom „gruntowne zmiany” w mieście, które nastąpiły pod rządami niemieckimi (tekst Kurta Engländera: *Lublin: retrospekcja i perspektywa*⁶³), a także jego odwieczną „niemieckość” (opracowanie Rolanda Seeberga-Elverfeldta: *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków*⁶⁴). Obydwa teksty zostały zilustrowane fotografiami przedstawiającymi dokument „założycielski” miasta z 1342 roku oraz współczesny wizerunek miasta. Nie jest kwestią przypadku, że tytuł tekstu Elverfeldta był tożsamy z tytułem wspomnianej wcześniej wystawy, eksponowanej w Niemieckiej Bibliotece Publicznej. Elverfeldt pełnił rolę jej współorganizatora, opiekuna merytorycznego i kuratora, a w swoim artykule celowo nawiązał do jej idei. Wystawa będąca efektem współpracy lubelskiego

⁵⁸ Prawdopodobnie na cześć Franczka z Moguncji.

⁵⁹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 132-134, 138-139, 141; R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 121.

⁶⁰ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 255; *Wohlstand durch deutsche Siedlung*, „*Krakauer Zeitung*”, nr 291, 10 11 1942.

⁶¹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 132-134; R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 121; 130-132; S. Lehr, dz. cyt., s. 181.

⁶² APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 217; tamże, sygn. 39, s. 128, 215, 217.

⁶³ [K.] Engländer, *Lublin. Rückblick und Ausblick*, [w:] tenże, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., s. 7-14.

⁶⁴ [R.] Seeberg-Elverfeldt, *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten*, [w:] tamże, s. 17-22.

Urzędu Archiwalnego, Wydziału Propagandy oraz Głównej Grupy Gospodarki Przemysłowej i Komunikacji w Izbie Dystryktu (Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft und Verkehr der Distriktskammer) prezentowała liczne „dowody” na „niemieckość” miasta oraz „dominujący” wpływ Niemców w jego rozbudowie i rozwoju na przestrzeni wieków. O skali przedsięwzięcia świadczy liczba zaprezentowanych eksponatów (ponad 50) oraz zasięg przeprowadzonej w celu ich zgromadzenia kwerendy (archiwa, biblioteki i muza w Lublinie, Warszawie, Krakowie, Lwowie i Wiedniu). Ekspozycja składała się nie tylko z dokumentów historycznych, ksiąg, planów i materiałów ikonograficznych, ale również z różnego rodzaju artefaktów, przygotowanych m.in. przez Muzeum Miejskie w Warszawie (Stadtmuseum Warschau), Sekcję Prehistorii Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie⁶⁵ (Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Vorgeschichte) oraz Muzeum Dystryktu Lublin (Distriktsmuseum)⁶⁶. Na wystawie nie zabrakło również dokumentów potwierdzających „odwieczną”, zarówno polską, jak i niemiecką, „walkę z Żydami”. Prezentowano postanowienia rady miejskiej Lublina z 1759 oraz 1780 roku o wypędzeniu Żydów z miasta, kilka patentów cesarza Franciszka z czasu zaboru austriackiego (dokument komisji likwidacyjnej dotyczący długu publicznego Żydów z 18 lutego 1797 roku, dokumenty dotyczące podatku – tzw. krupki na mięso koszerne z 18 lutego 1797 roku oraz podatku żydowskiego z 3 września 1900 roku), plan getta sygnowany przez inżyniera budowlanego Hempla z 1825 roku⁶⁷ oraz plakat informujący o utworzeniu getta w Lublinie z 24 marca 1941 roku⁶⁸. W przeciągu niespełna miesiąca wystawę obejrzało tysiąc siedemset osób, głównie oficerów i żołnierzy wojska niemieckiego, członków formacji Hitler-Jugend, pracowników urzędów dystryktu oraz funkcjonariuszy Policji i Służby Bezpieczeństwa⁶⁹.

Skompletowane na potrzeby wystawy materiały archiwalne stanowiły podstawą merytoryczną innej, nieco mniejszej ekspozycji zatytułowanej *600 lat Lublina* (600 Jahre Lublin), prezentowanej prawdopodobnie w grudniu 1942 roku w głównym pomieszczeniu oraz witrynie Centrum Promocyjnego Generalnego Gubernatorstwa (Werbestelle des Generalgouvernements), mieszczącym się przy Unter den Linden, głównej ulicy Berlina⁷⁰. Można przypuszczać, że właśnie na potrzeby promocji miasta w stolicy Trzeciej

⁶⁵ Polską nazwę tej Instytucji przyjął za Zbigniewem Liberą, zob.: Z. Libera, *Sekcja Rasowo-Ludoznawcza Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie w badaniach etnologów i antropologów w Krakowie*, [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny*, red. M. Maj, Kraków 2015, s. 7.

⁶⁶ Wśród eksponatów znalazły się: gipsowy odlew chrzcielnicy „z niemieckimi inskrypcjami” z kościoła farnego pw. św. Michała Archaniola, prehistoryczne indogermańskie i germańskie znaleziska, projekty scenografii z teatru miejskiego oraz model średniowiecznego miasta. APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 167-177; A. Kopciowski, dz. cyt.

⁶⁷ Być może chodzi o Jakuba Hempla, budowniczego województwa lubelskiego w latach 1821-1828. Zob.: T. S. Jaroszewski, *Joachim i Jakub Hemplowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 17, nr 3, 1955, s. 289-320.

⁶⁸ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 167-177, 142, 197, 207-208, 255-256; *Lublin wurde vor 600 Jahren gegründet*, „Krakauer Zeitung”, nr 213/5, 9 9 1942; *Lublins Deutschtum in 6 Jahrhunderten*, „Krakauer Zeitung”, nr 239, 9 10 1942; *Urkunden zeugen für das Deutschtum Lublins*, „Krakauer Zeitung”, nr 299, 11 10 1942; *Reger Besuch der Lubliner Ausstellung*, „Krakauer Zeitung”, nr 250, 22 10 1942; *Lubliner Ausstellung verlängert*, „Krakauer Zeitung”, nr 260, 2 11 1942; *Wohlstand durch deutsche Siedlung*, „Krakauer Zeitung”, nr 291, 10 11 1942; A. Kopciowski, dz. cyt.

⁶⁹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 18, s. 201, 204, 206, 210, 215, 219; tamże, sygn. 39, s. 229; *Reger Besuch der Lubliner...*

⁷⁰ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, s. 128, 258; *Das Generalgouvernement wirbt in der Reichshauptstadt*, „Das Generalgouvernement”, nr 296, 15 12 1942.

Rzeszy Dystryktowy Związek Turystyczny w Lublinie (Distriktsfremdenverkehrsverband Lublin) wydał niewielkich rozmiarów prospekt zatytułowany *Lublin Generalne Gubernatorstwo*⁷¹.

2.3 Das Generalgouvernement

Publikacja *Generalne Gubernatorstwo* pod redakcją dra Maxa Freiherr du Prela⁷² została wydana w Würzburgu w 1942 roku nakładem wydawnictwa Konrad Tritsch Verlag. Jest to drugie, poprawione i znacznie rozszerzone wydanie opublikowanej w 1940 roku w Krakowie książki pod nieco dłuższym tytułem *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte* (Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Polski: zarys terytorium, jego organizacji i historii)⁷³.

Lista osób pracujących nad książką obejmuje trzydzieści sześć osób – kierowników i pracowników wydziałów administracji, aparatu policji i służby bezpieczeństwa oraz różnych instytucji Generalnego Gubernatorstwa, m.in. sekretarza stanu Josefa Bühlera – szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa i zastępcę Hansa Franka, Wilhelma Ohlenbuscha – szefa Wydziału Głównego Propagandy w rządzie Generalnego Gubernatorstwa, SS-Obergruppenführera Friedricha Wilhelma Krügera – wyższego dowódcę SS i Policji w Generalnym Gubernatorstwie, Richarda Schalka – zastępcę szefa okręgu NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie oraz Wilhelma Coblitzta – dyrektora Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie. Wśród współautorów z dystryktu lubelskiego znalazł się Max Otto Vandrey (mimo iż korektę i co najmniej częściowe uzupełnienie tekstu dotyczącego dystryktu lubelskiego wykonał Seeberg-Elverfeldt)⁷⁴. Publikacja została przygotowana na zlecenie generalnego gubernatora i ministra Trzeciej Rzeszy Hansa Franka, który – jak zaznacza wydawca – miał również znaczący wpływ na jej ostateczny kształt merytoryczny. W krótkim wstępie do książki Frank w następujący sposób uzasadnia jej powstanie:

„Niniejsze dzieło, wydane na moje zlecenie, ma za zadanie przedstawienie zamkniętego ogólnego zarysu powstania i postępującego rozwoju Generalnego Gubernatorstwa. W swojej treści jest ono odzwierciedleniem

⁷¹ *Lublin Generalgouvernement*, Krakau [1942?].

⁷² Maximilian Freiherr du Prel (1904-1945) – niemiecki baron, doktor prawa, członek SS i NSDAP; uczestnik puczu monachijskiego w 1923 r.; od 1932 roku redaktor „Völkischer Beobachter” (organu prasowego NSDAP), od 1933 rzecznik prasowy Niemieckiego Frontu Prawa (Deutsche Rechtsfront), a następnie kierownik wydziału prasy partyjnej w berlińskim Centralnym Biurze Prasowym NSDAP (Reichspressestelle der NSDAP). Od października 1939 do lipca 1940 roku sprawował urząd kierownika Wydziału Oświecenia Ludowego i Propagandy (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda, AVP) w urzędzie generalnego gubernatora (później przemianowanego na Wydział Główny Propagandy w rządzie Generalnego Gubernatorstwa – Hauptabteilung Propaganda in der Regierung des Generalgouvernements, HAP) oraz szefa prasowego generalnego gubernatora Hansa Franka. Du Prel pełnił również funkcję kierownika Sekcji Polityki Kulturalnej w Instytucie na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie (Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Kulturpolitik). L. Jockheck, „Banditen” - „Terroristen” - „Agenten” - „Opfer”. *Der polnische Widerstand und die Heimatarmee in der Presse-Propaganda des „Generalgouvernements”*, [w:] *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, red. B. Chiari, München 2003, s. 436-437; L. Jockheck, *Propaganda im Generalgouvernement*, Osnabrück 2006, s. 75-83; A. Czarnik, *Prasa hitlerowska w podbitej Europie 1938-1945*, „Słupskie Studia Historyczne”, nr 13, 2007, s. 264; G. Wolnik, *Institut für deutsche Ostarbeit*, [w:] *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, red. M. Fahlbusch, I. Haar, A. Pinwinkler, t. 2, Berlin 2017, s. 1406.

⁷³ *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte*, red. M. F. du Prel, Krakau 1940.

⁷⁴ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 4-6; *Verzeichnis der Mitarbeiter*, [w:] *Das Generalgouvernement ...*, s. XIII-XIV.

trudnej, lecz zdeterminowanej pracy, która rozpoczęła się wraz z zakończeniem kampanii w Polsce, mającej na celu przekształcenie pozostałych obszarów państwa polskiego w strukturę porządku w rozumieniu niemieckim. Generalne Gubernatorstwo, które jako kraj sąsiedni Rzeszy Wielkoniemieckiej zostało przez Führera przeznaczone na miejsce zamieszkania dla narodu polskiego, swoje zadanie w czasie wielkoniemieckiej walki wyzwoleniczej postrzega przede wszystkim w tym, by wykorzystać i oddać do dyspozycji Rzeszy swoje silne zasoby gospodarcze, poprzez nieznaną dotychczas w tym kraju gruntowną organizację. Ponadto po raz pierwszy na terenie zamieszkałym przez obcą ludność zapewniono skuteczność narodowosocjalistycznej koncepcji państwowości, za pomocą jednolitej, nowopowstałej struktury administracyjnej.

Te nowatorskie zadania i ich wyniki zostały podsumowane w niniejszym przeglądzie w formie podręcznika, przy czym nie przeoczono obrazowego przedstawienia osobliwych okoliczności, w których niemiecki bojownik wykonuje swoją pracę na Wschodzie. Książka ta ma na celu ukazanie wszystkim pracownikom zaangażowanym we wspólne dzieło w tym wschodnim regionie Rzeszy szerszej perspektywy i będzie stanowiła dla nich mile widziane źródło informacji. Poza tym może ona, w szczególności w ojczyźnie, wzbudzić zrozumienie dla zadań, z którymi należy się tutaj uporać⁷⁵.

Zawarte w książce tezy o rzekomych dominujących wpływach niemieckich na rozwój obszarów wchodzących w skład Generalnego Gubernatorstwa, germańskich korzeniach miast i miasteczek zlokalizowanych na jego terenie, a także krytyka polskiej historii, kultury, gospodarki i społeczeństwa miały na celu uzasadnić bezwzględne działania niemieckich władz okupacyjnych, określanych w książce w formie powtarzających się eufemistycznych zwrotów typu „odnowa”, czy „przebudowa”. Jak wiadomo, Hans Frank traktował podległe mu Generalne Gubernatorstwo w kategoriach prywatnego folwarku i – na ile było to możliwe – starał się ograniczać wpływy centralnych organów Trzeciej Rzeszy w swoim „królestwie”⁷⁶. Można przypuszczać, że zlecając wydanie *Generalnego Gubernatorstwa* kierował się osobistą ambicją udowodnienia sprawnego funkcjonowania i postępów w rozwoju i eksploatacji tego terenu pod jego rządami.

Pokaźnych rozmiarów książka (ponad 400 stron) jest typowym vademecum. Zawiera dziesiątki opracowań z zakresu historii, geografii, demografii, gospodarki, struktury oraz zadań niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa, zilustrowanych osiemnastoma mapami i osiemdziesięcioma jeden zdjęciami. Ponadto książka zawiera obszerny wykaz urzędów Generalnego Gubernatorstwa, skorowidz oraz indeks geograficzny. Odrębną część stanowi charakterystyka poszczególnych dystryktów. Jedną z różnic w stosunku do pierwszego wydania publikacji jest rozdział poświęcony dystryktowi Galicja. Jak informuje jej redaktor, w przeddzień zakończenia prac „doszło do zmian terytorialnych w wyniku zwycięskiej kampanii przeciwko Związkowi Radzieckiemu”⁷⁷, co zadecydowało o przesunięciu terminu

⁷⁵ H. Frank, *Zum Geleit*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, b. pag.

⁷⁶ G. Eisenblätter, *Grundlinien der Politik des Reiches gegenüber dem Generalgouvernement*, Frankfurt am Main 1969, s. 88. Cyt za: Lehr, dz. cyt., s. 181.

⁷⁷ M. F. du Prel, *Vorwort des Herausgebers*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. VI.

wydruku książki w celu uzupełnienia jej o informacje dotyczące nowo zdobytych terenów. Bez wątplenia na decyzji wydawcy zaważyła funkcja propagandowa książki. Już wcześniej przygotowane rozdziały (prace nad książką przypadły na czas intensywnych przygotowań agresji III Rzeszy na ZSRR 22 czerwca 1941 roku)⁷⁸ obfitowały we fragmenty eksponujące degradację wschodnich terenów zajętych przez Armię Czerwoną przed zmianą linii demarkacyjnej wskutek korekty paktu Ribbentrop-Mołotow z dnia 28 września 1939 roku. Po oficjalnym rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej naziści dostali „zielone światło” do bezwzględnej krytyki ZSRR. Ponadto na łamach publikacji mogli poszczycić się postępem w procesie poszerzania przestrzeni życiowej na wschodzie (*Lebensraum*).

Z uwagi na poruszane w nim zagadnienia, rozdział poświęcony dystryktowi lubelskiemu⁷⁹ można podzielić na kilka części. Pierwsza stanowi rys historyczny dotyczący osadnictwa niemieckiego na Lubelszczyźnie⁸⁰. Druga opisuje „szybkie działania” podjęte po zajęciu tych terenów przez niemiecką administrację w celu „ożywienia miejscowej gospodarki”, takie jak odbudowa przemysłu, rolnictwa i systemu podatkowego, budowa dróg, obiektów i instytucji niemieckich, czy rozwój „polityki socjalnej” i „opieki zdrowotnej”. Znajdziemy tu również informacje na temat niemieckiej działalności edukacyjnej i kulturalnej⁸¹. Trzecia część opisuje mniejszość ukraińską i żydowską⁸², zaś kolejna – czwarta – charakteryzuje Lublin jako stolicę dystryktu⁸³. Końcową część rozdziału poświęconego dystryktowi lubelskiemu stanowią opisy poszczególnych starostw⁸⁴ oraz informacje komunikacyjne⁸⁵.

2.4 Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker

Generalne Gubernatorstwo. Przewodnik dla podróżujących Karla Baedekera został wydany w Lipsku w 1943 roku przez wydawnictwo Karla Baedekera (Karl Baedeker Verlag) i wydrukowany tamże przez czołowe niemieckie wydawnictwo encyklopedyczne Bibliographisches Institut AG. Książka ma dwa wydania (pierwsze z wiosny 1943 roku, drugie z czerwca tego samego roku), które różni zamieszczona w nich mapa Generalnego Gubernatorstwa⁸⁶. Mapa z pierwszej edycji datowana jest na kwiecień 1942 roku, zaś w drugiej – na czerwiec 1943 roku. Różnica dotyczyła zmian nazw miast i miejscowości

⁷⁸ Informacje i dane zamieszczone w *Generalnym Gubernatorstwie*, datowane są – zgodnie z informacją podaną w jej wstępie przez samego du Prela – na dzień 1 lipca 1941 roku. Wyjątek stanowią treści opisujące dystrykt Galicja oraz zamieszczony w przewodniku wykaz urzędów Generalnego Gubernatorstwa, które odpowiadają sytuacji na dzień 1 września 1941 roku. Ten ostatni został dodatkowo uzupełniony do dnia 10 marca 1942 r., „zgodnie z urzędowymi zawiadomieniami”. Tamże, s. VII.

⁷⁹ M. O. Vandrey, *Angaben über den Distrikt Lublin*, [w:] tamże, s. 297-328.

⁸⁰ Tenże, *Geschichtliches*, [w:] tamże, s. 297-299.

⁸¹ Tenże, *Aufbaumaßnahmen*, [w:] tamże, s. 299-301; tenże, *Industrieller Ausbau*, [w:] tamże, s. 301-306; tenże, *Die Lösung der agrarpolitischen Aufgabe*, [w:] tamże, s. 306-308; tenże, *Kulturelle Maßnahmen*, [w:] tamże, s. 308-312.

⁸² Tenże, *Die ukrainische Minderheit*, [w:] tamże, s. 313-314; tenże, *Das jüdische Problem*, [w:] tamże, s. 314-315.

⁸³ Tenże, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] tamże, s. 315-318.

⁸⁴ Tenże, *Die Kreise und Städte des Distrikts Lublin*, [w:] tamże, s. 319-324.

⁸⁵ Tenże, *Verkehrsangaben*, [w:] tamże, s. 324-328.

⁸⁶ Prawdopodobnie ukazała się również trzecia wersja przewodnika, jednak brak informacji na temat datacji zamieszczonej w nim mapy uniemożliwia umiejscowienie jej w chronologii procesu wydawniczego. Zob.: N. Lane, dz. cyt., s. 48-49.

wskutek postępującej germanizacji oraz związanej z tym konieczności drobnej korekty w tekstach⁸⁷.

Jak wynika z przedmowy wydawcy, który „z radością przyjął zadanie stworzenia tej książki”, impuls do jego powstania dał generalny gubernator i minister Trzeciej Rzeszy Hans Frank. Opracowanie przewodnika spoczęło w rękach Oskara Steinheila, wieloletniego współpracownika wydawnictwa Baedekera, który, dzięki zaproszeniu gubernatora i jego osobistemu wsparciu, jesienią 1942 roku przemierzył autem obszar Generalnego Gubernatorstwa w celu zebrania odpowiednich informacji i dokumentów⁸⁸. Jak zauważa Nicholas Lane, stopień szczegółowości zawartych w przewodniku treści, krótki czas trwania podróży Steinheila, jak i brak jakichkolwiek materiałów na temat tego obszaru w rękach wydawcy w momencie rozpoczęcia pracy nad przewodnikiem sugeruje, że przewodnik mógł być tylko po części dziełem Steinheila, zaś bardziej prawdopodobne jest, że nieoficjalnie większa część pracy została wykonana przez członków administracji Hansa Franka⁸⁹. Pośrednio wskazuje na to sam wydawca podkreślając wsparcie udzielone Steinheilowi przez ośrodki władzy w poszczególnych stolicach dystryktów oraz H. H. Stallberga, referenta ds. turystyki w rządzie Generalnego Gubernatorstwa (w Wydziale Głównym Propagandy – Hauptabteilung Propaganda), który przekazał mu obszerną, autorską pracę dotyczącą tego obszaru. W celu skompletowania niezbędnych informacji dokonano również przeglądu wcześniejszej literatury⁹⁰.

Przewodnik ma typową dla wydawnictwa strukturę, usystematyzowaną w kilka rozdziałów. Część wstępna zawiera praktyczne informacje dla turystów chcących udać się w podróż do Generalnego Gubernatorstwa, dotyczące m.in. przepisów paszportowych, celnych i dewizowych, waluty, języka, aprowizacji, środków komunikacji, popularnych ośrodków rekreacyjnych, form i miejsc rozrywki oraz sportu⁹¹. W części zatytułowanej *Kraj i ludzie*⁹² czytelnik znajdzie szereg akademickich esejów przygotowanych przez „znakomitych ekspertów”: tekst poświęcony krajobrazowi, człowiekowi i gospodarce dra Ernsta R. Fugmanna (zastępcy kierownika sekcji studiów krajoznawczych w Instytucie na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie – Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Landeskunde)⁹³, historię „Weichselraum” w formie obszernej tablicy chronologicznej tego obszaru, poczynsży od zlodowacenia, aż do 26 października 1939 roku autorstwa dra Erwina Hoffa (pracownika sekcji historii w Instytucie na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie – Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Geschichte)⁹⁴, opracowanie dotyczące statusu prawnego i administracji Generalnego Gubernatorstwa sędziego Wyższego Sądu Krajowego (Oberlandesgerichtsrat) dra Alberta Weha (kierownika Urzędu ds. Ustawodawstwa w rządzie Generalnego Gubernatorstwa – Amt für Gesetzgebung in der Regierung des

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V.

⁸⁹ N. Lane, dz. cyt., s. 49.

⁹⁰ K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V.

⁹¹ *Praktische Vorbemerkungen*, [w:] tamże, s. IX-XX.

⁹² *Land und Leute*, [w:] tamże, s. XXI-LXIV.

⁹³ E. R. Fugmann, *Landschaft, Mensch und Wirtschaft*, [w:] tamże, s. XXI-XXXIV.

⁹⁴ R. Hoff, *Zur Geschichte des Weichselraumes*, [w:] tamże, s. XXXV-L.

Generalgouvernements)⁹⁵, artykuł poświęcony historii sztuki opracowany przez prof. Dagoberta Freya z Uniwersytetu we Wrocławiu (Universität Breslau)⁹⁶ oraz tekst na temat działalności wydawniczej w Generalnym Gubernatorstwie⁹⁷.

Centralną oś książki (252 strony) stanowią propozycje tras wiodące z miasta do miasta, obejmujące zasięgiem cały obszar Generalnego Gubernatorstwa, podzielone na trzy kategorie: główne drogi dojazdowe z Wrocławia, Wiednia, Berlina i Gdańska do Krakowa i/lub Warszawy, połączenia drogowe między stolicami i miastami Generalnego Gubernatorstwa oraz szlaki wiodące przez regiony górskie – Przedgórze Karpackie, Tatry i Beskidy. Opis każdej z proponowanych wycieczek składa się ze szczegółowych informacji na temat możliwości komunikacyjnych (propozycje połączeń i środków transportu wraz z informacją dotyczącą odległości i orientacyjnego czasu podróży), praktycznych wskazówek dotyczących infrastruktury, centrów informacji turystycznej, zaplecza gastronomicznego, noclegowego i usługowego, aktualnych cen, etc., przede wszystkim zaś z opisów historycznych miast i miasteczek oraz oferowanych przez nie zabytków i atrakcji, ze szczególnym uwzględnieniem tych „nur für Deutsche” – „tylko dla Niemców”. Dla podróżnych chcących udać się do Lublina Baedeker proponuje trzy trasy, prowadzące z Warszawy, Radomia i Krakowa⁹⁸. Stolicy dystryktu lubelskiego, jak w przypadku innych większych miast, poświęcono oddzielny rozdział opisujący je według przyjętego przez wydawcę schematu. Na sześciu stronach znajdziemy rys historyczny miasta oraz opis najważniejszych zabytków i atrakcji, praktyczne wskazówki, a także mapę wraz z wyczerpującymi informacjami na temat niemieckich organizacji, urzędów, instytucji i innych miejsc użyteczności publicznej⁹⁹.

Już w pierwszym akapicie przewodnika dowiadujemy się, że przypisana mu funkcja łamie standardy tego gatunku uznane dotychczas za normę. W opinii wydawcy bowiem, przewodnik przede wszystkim miał dawać wyobrażenie „o zakresie prac porządkujących i odbudowujących, które w przeciągu trzech i pół roku zostały już wykonane lub powzięte w trudnych warunkach wojennych, od czasu przejścia przez Rzeszę Niemiecką administracji regionu nadwiślańskiego”, a które w dalszym ciągu „podlegają zmianom”, gdyż „wciąż jeszcze tak wiele jest w trakcie rozwoju”¹⁰⁰. W tym czasie „kraj i jego miasta zyskały inne oblicze, dalece rozproszone piękno przyrody i niezliczeni, często ukryci świadkowie starych niemieckich dzieł kultury i pionierów, zwłaszcza dzieła niemieckiej architektury, stały się bardziej dostępne”. Publikacja miała pomóc, „je odnaleźć, również w bardziej odległych obszarach”, przyczynić się do „prawidłowego sposobu postrzegania kraju i ludzi” oraz „poznania historycznych powiązań”¹⁰¹.

⁹⁵ A. Weh, *Die rechtliche Stellung und die Verwaltung des Generalgouvernements*, [w:] tamże, s. LI-LIII.

⁹⁶ D. Frey, *Kunstgeschichte*, [w:] tamże, s. LIV-LXIII.

⁹⁷ *Bücher und Karten*, [w:] tamże, s. LXIV.

⁹⁸ *Von Warschau nach Lublin*, [w:] tamże, s. 109-116; *Von Radom nach Lublin und Lemberg*, [w:] tamże, s. 116-120; *Von Krakau nach Sandomir und Lublin*, [w:] tamże, s. 121-126.

⁹⁹ *Lublin*, [w:] tamże, s. 126-132.

¹⁰⁰ K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V; N. Lane, dz. cyt., s. 49.

¹⁰¹ K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V.

Inicjatywa wydania Baedekera podjęta przez Hansa Franka, jak i intencje samego wydawcy podyktowane były ówczesną sytuacją geopolityczną, zwłaszcza niejasnym statusem i niestabilną przyszłością Generalnego Gubernatorstwa. Jak słusznie zauważa Jane Caplan: „W momencie pisania i publikacji przewodnika na przełomie lat 1942-1943 projekt nazistowski w Generalnym Gubernatorstwie znajdował się w niełatwej sytuacji pomiędzy rekultywacją a kolonizacją: pomiędzy odzyskaniem wcześniejszej historii obecności niemieckiej a ożywieniem jej nowymi wysiłkami germanizacyjnymi; pomiędzy zapewnieniem istotnej ciągłości niemieckiej obecności a uznaniem historycznego zerwania jej i zastąpienia; krótko mówiąc, pomiędzy przeszłością, która była niemiecka, a przyszłością, która ponownie byłaby niemiecka”¹⁰². Ambicją generalnego gubernatora było wypromowanie tego obszaru, określanego przez samych Niemców mianem „przedsionka” lub „przedpola” Rzeszy (niem. *Vorplatz*) lub „kraju przybocznego Rzeszy” (niem. *Nebenland des Reiches*) – jako terytorium niemieckiego, zarówno wśród samych Niemców, jak i na arenie międzynarodowej. Stąd w przewodniku znalazły się tak liczne dowody obecności Niemców w przeszłości (przy opisie niemalże każdego z miast pojawia się informacja o wczesnośredniowiecznym osadnictwie germańskim oraz materialnych i duchowych śladach niemieckiej pracy i kultury, „przykrytych pod płaszczem” polonizacji), jak i ogromu pracy wykonanej już na rzecz „przywrócenia” mu stricte niemieckiego charakteru (sporą część przewodnika zajmują m.in. wykazy urzędów, instytucji i miejsc będących pod zarządem niemieckim). Baedeker, podsztyt strategią w znacznej mierze pozorowanej normalizacji (rok 1943 był czasem, kiedy wpływy i autorytet Franka na polu zarządzania Generalnym Gubernatorstwem znacznie osłabły, a plany przyłączenia go do Trzeciej Rzeszy dawno odeszły w zapomnienie), miał więc tworzyć spójną mapę terytorialną i kulturową tego obszaru, porządkującą i utrwalającą jego miejsce w bieżącej i przyszłej polityce wiecznego panowania niemieckiego na Wschodzie¹⁰³.

3 Żydzi lubelscy na łamach przewodników

Nicholas Lane we wstępie swojego eseju poświęconego przewodnikowi Baedekera postawił intrygującą tezę, iż publikacja ta wzbudza większe zainteresowanie nie tym, co opisuje, lecz tym, co ukrywa¹⁰⁴. W istocie rzeczy, nawet nie znając szerszego kontekstu historycznego, lektura tego czy innego spośród omawianych w artykule przewodników niemieckich, prędzej czy później prowadzi do konkluzji, że żaden z nich nie należy do konwencjonalnych bedekerek, a powtarzane w nich sformułowania dotyczące „gruntownych zmian” wprowadzanych na terenie Generalnego Gubernatorstwa w rzeczywistości nie ograniczają się wyłącznie do „przebudowy” infrastruktury czy administracji. Jej przyczyną są nie tylko zamieszczone w nich nietypowe zalecenia dla podróżujących, jak choćby to, aby w podróż długimi odludnymi odcinkami lub też w nocy zabrać ze sobą

¹⁰² J. Caplan, dz. cyt., s. 23-24.

¹⁰³ Tamże, s. 19-23, 40-42; J. Wietschorke, *Neun Sterne für Warschau...*, s. 93-96; tenże, *Baedekers Generalouvernement...*, s. 99-122.

¹⁰⁴ N. Lane, dz. cyt., s. 45.

broń¹⁰⁵, ale również ukryte między wierszami wskazówki, niekonsekwencje i eufemizmy przywołujące ogólne wrażenie, iż w Generalnym Gubernatorstwie faktycznie zachodzą nadzwyczajne zmiany, chociaż o nieco innym charakterze¹⁰⁶.

Wszystkie przywołane w tekście przewodniki niemieckie pisano i publikowano w czasie, kiedy Żydów skoncentrowanych w gettach sukcesywnie pozbawiano życia wskutek masowej, planowej eksterminacji. Chociaż proces Zagłady był już w toku, propaganda antysemicka wciąż „żyła”, również na łamach przewodników. Z przyczyn oczywistych nie znajdziemy w nich informacji na temat dokonywanej w tym czasie na Żydach zbrodni ludobójstwa, nie mniej całkiem sporo dowiemy się o skierowanej w ich stronę eksterminacji pośredniej. Uważny czytelnik dostrzeże również pewną zmianę w sposobie narracji o Żydach w latach 1942 i 1943. Podczas gdy jeszcze w *Przewodniku po mieście Lublinie*¹⁰⁷, publikacji *Lublin 1342-1942*¹⁰⁸, zwłaszcza zaś w *Generalnym Gubernatorstwie* pod redakcją du Prela o Żydach pisze się w czasie teraźniejszym, przewodnik Baedekera¹⁰⁹ wspomina o nich już tylko w odniesieniu do przeszłości lub po prostu milczy. Ilustracją tej wymownej metamorfozy są dane statystyczne dotyczące ludności Generalnego Gubernatorstwa. W publikacji du Prela rozdział wprowadzający informuje, że obszar ten (z uwzględnieniem dystryktu Galicja) zamieszkuje osiemnaście milionów ludzi, głównie Polaków, ale również Ukraińcy, Górale, Łemkowie, Huculi, Białorusini i około dwóch milionów Żydów¹¹⁰. Nieco dalej, w tekście pióra Hansa Graula (zastępcy kierownika sekcji studiów krajoznawczych w Instytucie na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie – Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Landeskunde) dowiadujemy się, że 80% spośród dwunastomilionowej społeczności Generalnego Gubernatorstwa (bez dystryktu Galicja) stanowią Polacy, 6% Ukraińcy, a około 13% Żydzi¹¹¹. Według statystyk zamieszczonych w przewodniku Baedekera, populacja tego obszaru liczy osiemnaście milionów mieszkańców, z czego około 72% stanowią Polacy, 17% Ukraińcy, a 0,7% Niemcy. Baedeker nie podaje informacji, jakiej narodowości było pozostałe ponad 10%. Co ciekawe, w załączonej do tego samego tekstu tabelce łączną liczbę mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa na dzień 23 listopada 1942 roku szacuje na 16 958 383, a to oznacza, że na przestrzeni kilku wersów zniknął blisko milion osób¹¹².

Zmiana liczebności Żydów widoczna jest również w opisie Lublina. Du Prel podaje, że łączna liczba mieszkańców tego miasta wynosi 150 tysięcy, z czego

¹⁰⁵ *Praktische Vorbemerkungen*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. XVI.

¹⁰⁶ M. Winstone, dz. cyt., s. 17, 20. Kwestię tego, co podczas wojny Niemcy wiedzieli o Zagładzie w ciekawy sposób omawia Stephan Lehnstaedt, zob.: S. Lehnstaedt, dz. cyt., s. 70-90.

¹⁰⁷ Prace nad tym przewodnikiem trwały co najmniej od października 1940 roku, na co wskazuje pismo sygnowane przez Rolanda Seeberga-Elverfeldta do Wydziału Oświecenia Ludowego i Propagandy z propozycją jego struktury i zawartości. APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, s. 7-8.

¹⁰⁸ Prace nad publikacją rozpoczęto prawdopodobnie najpóźniej z początkiem 1942 roku, gdy zarysowała się koncepcja obchodów „600-lecia miasta” i zintensyfikowano prace nad wystawą *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków*.

¹⁰⁹ Jak już wspomniano wcześniej, prace nad przewodnikiem Baedekera rozpoczęto na jesieni 1942 roku. K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V.

¹¹⁰ *Das Generalgouvernement*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. XV.

¹¹¹ H. Graul, *Mensch und Wirtschaft*, [w:] tamże, s. 22.

¹¹² E. R. Fugmann, *Landschaft, Mensch und Wirtschaft*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. XXVII; M. Winstone, dz. cyt., s. 20-21.

43 tysiące to Żydzi (jak czytamy w dalszej części tekstu, w międzyczasie około 14 tysięcy spośród nich zostało przesiedlonych na prowincję, zaś powierzchnia getta została odpowiednio ograniczona)¹¹³. W przewodniku Baedekera całkowita liczba mieszkańców Lublina w 1942 roku została oszacowana na 105 tysięcy osób¹¹⁴. Uzasadnienie powyższej różnicy w populacji miasta czytelnik znajdzie kilka wersów dalej. Jak podaje Baedeker, „w 1862 roku Żydzi stanowili 57% ogółu jego mieszkańców, obecnie zaś miasto jest wolne od Żydów” (niem. *judenfrei*)¹¹⁵.

Oprócz tego rodzaju treści, których „ukryty” sens wydobyć może tylko wprawna interpretacja, na kartach przewodników znajdziemy również fragmenty, które w sposób jednoznaczny opisują historię czy współczesną autorom sytuację Żydów, tak w całym Generalnym Gubernatorstwie, jak i w Lublinie. Treści te stanowią klasyczny przykład nazistowskiej propagandy antysemitycznej. Wizerunek Żyda, wykreowany na łamach przewodników, to zwerbalizowana wersja karykatur publikowanych na łamach „*Der Stürmer*”¹¹⁶, przedstawiających Żyda jako kapitalistę-wyzyskiwacza, wampira wysysającego „aryjską” krew, masona sprawującego rządy nad światem, roznosiciela brudu i epidemii, wreszcie – typowego *Ostjude* (Żyda ze Wschodu).

Jednym z powtarzających się motywów narracji o Żydach jest ich rzekomy destrukcyjny wpływ na rozwój miast i przejęcie nad nimi władzy. Tego rodzaju slogany najczęściej pojawiają się w opisach historycznych. Z przewodnika pod redakcją du Prela dowiadujemy się na przykład, że „w latach 1580-1764 w Lublinie istniał tzw. sejm żydowski jako stałe zgromadzenie rabinów regulujące sprawy żydowskie”, a „najstarsza osada żydowska liczy ponad 700 lat”, jednak „co istotne, nie znajduje się na terenie dzisiejszego getta”¹¹⁷. „Widać, że przed wiekami Żydzi postrzegali Lubelszczyznę jako punkt wyjścia w dążeniu do władzy. W Lublinie mieściła się najstynniejsza na świecie szkoła talmudyczna” – brzmi konkluzja¹¹⁸. W podobnym tonie utrzymany jest fragment opisujący historię miasta, zamieszczony w przewodniku Baedekera. Jak podaje, jeszcze w średniowieczu miasto cieszyło się dobrobytem za sprawą miejscowych Niemców, jednakże w XVII wieku wskutek zarazy i licznych wojen nastąpił jego zmierzch. Prawdziwy upadek rozpoczął się jednak od XVIII wieku, „zwłaszcza po pożarze w 1710 roku, który niemal całkowicie spopielił miasto”, „przede wszystkim zaś z powodu napływu Żydów, którzy uczynili z Lublina swoją twierdzę, zwołując do 1764 roku swoje doroczne synody i organizując szkołę talmudyczną z największą biblioteką talmudyczną w Europie”¹¹⁹. W rysie historycznym „niemieckiego” Lublina Elverfeldta tego typu zarzutom towarzyszą informacje na temat podejmowanych w mieście wysiłków w „walce z Żydami”. Autor zawarł je we fragmencie dotyczącym historii miasta w XIX wieku. Liczne przywołane w nim zasługi „niemieckiej emigracji”, która wywarła „decydujący wpływ na jego rozwój”, zwłaszcza w obszarze przemysłu, kontrastują z „fatalną w skutkach” żydowską

¹¹³ M. O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 316.

¹¹⁴ *Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 127.

¹¹⁵ Tamże, s. 129.

¹¹⁶ Ukazujący się w Niemczech w latach 1923-1945 tygodnik antysemityczny i rasistowski.

¹¹⁷ Autor prawdopodobnie miał na myśli tzw. Piaski (Kazimierz Żydowski), które według hipotez historyków były pierwszym i najstarszym miejscem osadnictwa żydowskiego w Lublinie.

¹¹⁸ M. O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 316.

¹¹⁹ *Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 129.

emancypacją. Chociaż Żydzi „dopiero w XIX wieku wkroczyli do Starego Miasta”, pisze Elverfeldt, „wkrótce wyparli stamtąd ludność chrześcijańską”, mimo że „jeszcze w 1780 roku król Stanisław August [Poniatowski – E. N.] wypędził Żydów z miasta i Krakowskiego Przedmieścia i zakazał im tam jakiegokolwiek handlu”. Na dowód przywołanego faktu, w kolejnym akapicie Elverfeldt wymienia szereg nazwisk niemieckich radnych, przedsiębiorców, kupców i.in., którzy podpisali związane z tym zarządzenie „Rady” [„Rady miasta” – E. N.]¹²⁰.

Chociaż głównym celem przywoływania Żydów w kontekście historycznym i postępowania się argumentacją o ich niszczycielskiej działalności na przestrzeni dziejów było uzasadnienie bieżącej polityki antyżydowskiej i nadanie jej szerszego kontekstu, tego rodzaju fragmenty jako jedyne przekazują jakąkolwiek wiedzę na temat ich odległej historii i poświadczają ich wielowiekową obecność. Znaczna część narracji o Żydach koncentruje się bowiem na realiach drugiej wojny światowej, czasach współczesnych autorom przewodników.

Narracja antysemityczna towarzyszy np. fragmentom tekstów gloryfikujących rolę i zasługi niemieckiej administracji, które sytuują Niemców w roli „wyzwalców” i budowniczych nowego, lepszego porządku. Dla ich autorów Żydzi są synonimem zastanej przez Niemców ponurej, brudnej i zrujnowanej rzeczywistości. Doskonale ilustruje to tekst niemieckiego starosty miasta Kurt Engländera, w którym opisuje pierwsze wrażenia po przyjeździe do miasta w 1939 roku. Wspominając swój zachwyt nad jego architekturą, podziwianą w letni dzień z miejskiego hipodromu i powstałą „dzięki pracy Niemców”, którzy „mieli nieustannie decydujący wpływ na jego organizację” stanowczo zaznacza, że wyraźna w jego zarysie „niemieckość” i rozpościerający się dzięki niej pogodny wizerunek miasta stanowią tylko jego „podstawy”, bowiem „gdy już się do niego weszło, wszędzie na ulicach i uliczkach Polacy rozpychali się ze swoim brudem i wręcz trwożliwą bezstyłowością, nie wspominając już o Żydach”. Z perspektywy czasu zauważa jednak, że „od tego roku obraz miasta gruntownie się zmienił”, a „dzisiaj centrum miasta – plac Adolfa Hitlera – może przyciągnąć uwagę zwiedzających z każdego miasta w rejonie Rzeszy”¹²¹. O zmianach w wizerunku miasta, zawładniętego niegdyś przez Żydów, pisze również E. Stillfried: „straszne burze przechodziły z niszczycielską siłą przez to siedlisko, ale nie udało im się zmieść go z powierzchni ziemi. Wyprawy wojenne wszystkich narodów wraz z posłusznymi im pożogą, dżumą i klęską głodu przetaczały się ciągle przez cały kraj. W końcu Żydzi przywłaszczyli sobie to miasto i grozili, że wyssa ostatnie życie z żył wycieńczonych mieszkańców. A mimo to dzisiaj miasto jest silniejsze niż kiedykolwiek. Ten sam dzielny niemiecki duch, który założył je przed wiekami, działa znów i wnosi powiew życia i świeżości w stare mury. W niedługim czasie zrobiono niewiarygodnie dużo i wiele się jeszcze wydarzy”¹²². Jakże dokładnie zasługi położyli dla miasta Niemcy w czasie okupacji, dowiadujemy się w innym tekście Elverfeldta opisującym historię niemieckiego Lublina: „Znaczną rolę odegrało niemieckie mieszczaństwo

¹²⁰ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins deutsche Geschichte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 12.

¹²¹ [K.] Engländer, *Lublin. Rückblick und Ausblick*, [w:] tenże, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., s. 7.

¹²² E. Stillfried, *Wir fahren durch die Stadt*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 14-15.

w walce przeciwko Żydom. Jednak dopiero dzisiejszej niemieckiej administracji udało się całkowicie wypędzić Żydów z obrębu miasta Lublina”¹²³.

Żydzi widziani oczami okupantów przedstawiani są wyłącznie w kategoriach „problemu”, z którym należy się uporać (podobnie jak trudności z aprowizacją czy „fatalna” infrastruktura). „Problem żydowski” wyznaczył – jak je określił w swoim tekście sam Wilhelm Krüger – „zadania o szczególnym charakterze”¹²⁴, które podjęto w celu jego rozwiązania. O ich zakresie dowiadujemy się z publikacji du Prela: „Żydom w Generalnym Gubernatorstwie przyznano pewien rodzaj samorządu. Z żydowskich gmin wyznaniowych wyłoniono rady starszych, które zostały upoważnione do występowania w charakterze oficjalnych przedstawicieli żydowskiej części ludności wobec władz niemieckich. Niejednokrotnie odbywały się wysiedlenia Żydów z niektórych części Generalnego Gubernatorstwa, na przykład w Warszawie z dzielnic na zachód od Wisły i w Krakowie z dzielnicy Kazimierz. Żydzi zostali skoncentrowani lokalnie w żydowskich dzielnicach mieszkaniowych, do których zostali przeniesieni również inni żydowscy przesiedleńcy. Żydowskie dzielnice mieszkaniowe przeważnie są otoczone murami, dzięki czemu Żydzi żyją całkowicie wśród swoich. Wstęp do żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej i opuszczanie jej jest dozwolone tylko za okazaniem specjalnej przepustki. Żydzi w Generalnym Gubernatorstwie noszą białą opaskę z niebieską gwiazdą Syjonu na prawym ramieniu”¹²⁵.

W nowej, konstruowanej przez Niemców rzeczywistości, miejsce dla Żydów zarezerwowane jest na marginesie, w najlepszym przypadku w warsztacie pracy, obozie lub getcie. Dość sporo dowiadujemy się o nich z obszernego tekstu opatrzonego tytułem o jednoznacznej konotacji: *Żydowski problem*¹²⁶. Utworzone w Lublinie getto przedstawiane jest w nim w kategoriach azylu, w którym Żydzi wiodą spokojne życie (wręcz – jak zapewnia autor – „zamieszkując brudne dziury, nory, kryjówki i katakumby Żydzi czują się jak u siebie”¹²⁷). Rada Żydowska podana jest za przykład ich autonomii i możliwości samostanowienia o własnych sprawach i interesach, zaś szereg wymienionych w tekście organizacji pomocowych i charytatywnych, które jej podlegają (szpital, sierociniec, dom starców, centralna opieka społeczna dla niedożywionych dzieci, Żydowski Komitet Pomocy) mają zagwarantować im pomoc i zapewnić „troskliwą opiekę”. Umożliwienie Żydom pracy m.in. w obozie¹²⁸ (w warsztatach stolarskim, ślusarskim, kuśnierskim, szewskim, malarskim, elektrycznym, tapicerskim, wikliniarskim, szklarskim, czapkarskim, samochodowym, siodlarskim i drukarskim), w którym, „pod kierownictwem fachowych esesmanów, mogą wytwarzać produkty niezbędne dla wszystkich niemieckich oddziałów, formacji i wydziałów administracji”¹²⁹, jest aktem dobrej woli Niemców, szczególnie w stosunku do polskiej ludności, która

¹²³ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, dz. cyt., s. 21; R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 146.

¹²⁴ W. Krüger, *Träger der Staatsgewalt*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 61.

¹²⁵ *Das Generalgouvernement*, [w:] tamże, s. XVII.

¹²⁶ M. O. Vandrey, *Das jüdische Problem*, [w:] tamże, s. 314-315.

¹²⁷ Tamże, s. 314.

¹²⁸ Prawdopodobnie chodzi o obóz pracy dla Żydów przy ul. Lipowej 7, funkcjonujący w latach 1939-1944.

¹²⁹ M. O. Vandrey, *Das jüdische Problem*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 315.

dotychczas „nie była zdolna wyrwać się z wyzysku tych pasożytów”¹³⁰, „podczłowieczeństwa żydowskiej mieszanej rasy”, a ta „opanowała prawie całą gospodarkę Lubelszczyzny”. Jak dowiadujemy się z dalszej części tekstu, wszystkie warsztaty powstały z inicjatywy dowódcy SS i policji w Lublinie Odilo Globocnika, który „położył duże zasługi w dalszej rozbudowie tego – dziś już ogromnego – obozu”¹³¹ i – jak dodaje autor – „warto je zwiedzić ponieważ każdy cieszy się, kiedy może ujrzeć tych nierobów po raz pierwszy w ich życiu użytecznych, pracujących pod ścisłym niemieckim nadzorem, wykonujących wartościową pracę dla ogółu społeczeństwa”¹³².

Upredmiotowienie i stereotypizacja Żydów miała na celu uwypuklenie rzekomej przepaści kulturowej dzielącej *Ostjuden* i Niemców (w mniejszym stopniu również Żydów i Polaków) oraz zakorzenienie i utrwalenie w powszechnej świadomości przekonania, iż Żydzi należą do gorszej kategorii *Untermenschen* oraz stanowią zagrożenie społeczne, ekonomiczne i fizyczne. Jednym z wiodących stereotypów obecnym na łamach przewodników jest wizerunek Żyda przyrównanego do kapitalistycznego wyzyskiwacza, nieuczciwego handlarza i oszusta. Krüger za przykład żydowskiej chciwości podawał „ukryte ogromne składy towarów, obcych walut i innych kosztowności” odkryte i zabezpieczone przez Policję Bezpieczeństwa w trakcie „operacji na dużą skalę” „przywracających pokój i porządek” w Generalnym Gubernatorstwie¹³³. Ukryte towary miały znajdować się również w lubelskim getcie: „import towarów z początkiem wojny został przerwany. Istniejące zapasy bardzo szybko wyczerpały się z powodu gwałtownych zakupów Polaków podyktowanych strachem przed ich deficytem. Żydzi, którzy dotychczas kontrolowali gospodarkę, tj. produkcję, handel, import i eksport zgromadzili ogromne zapasy w gettach”¹³⁴. Pogardliwie wyrażano się również o żydowskich kupcach parających się swoimi „brudnymi interesami”. Ale w opinii Krügera brudny jest nie tylko żydowski interes, ale przede wszystkim on sam: „takiego mojżeszowego »kupca« wystarczy obejrzeć tylko raz, kiedy otwiera swój »interes« na pchlim targu lub gdziekolwiek indziej. Na odwróconą pokrywę starego pudełka po butach, wytrzepuje swoje ręce pełne brudnych cukierków wyjętych z bezdennych głębi szerokich kieszeni chałatu. Pakuje obok sznurowadła i wszystko co przy sobie nosi a co może posłużyć do handlu i targowania się. Ale kiedy musi pokazać pod okiem policji wnętrze swojej kieszeni, to niestety można w nich znaleźć zbyt często tylko śmierdzące kawałki mięsa, zawinięte w szmatę zjełczone masło, dla których ciągle jeszcze znajduje kupców w niestrzeżonej chwili. Każdy kto widział takie obrazy obrzydliwego brudu, zrozumie, dlaczego właśnie u Żydów nieustannie diagnozuje się przypadki tyfusu i innych ciężkich epidemii”¹³⁵. Jednym z „najtrudniejszych problemów” władz okupacyjnych stała się walka z nielegalnym handlem prowadzonym przez Żydów: „fakt, że Żydzi wciąż maczali w nim palce, był powszechnie znany. Wciąż, aż do ostatka znajdowali furtkę dla wszelkiego rodzaju nielegalnego handlu, i zapewne wierzą, że znaleźli nowe dobre źródło do

¹³⁰ Tamże, s. 314.

¹³¹ Tamże, s. 315.

¹³² Tamże.

¹³³ W. Krüger, *Träger der Staatsgewalt*, [w:] tamże, s. 66.

¹³⁴ M. O. Vandrey, *Aufbaumaßnahmen*, [w:] tamże, s. 300.

¹³⁵ W. Krüger, *Träger der Staatsgewalt*, [w:] tamże, s. 65-66.

zagarniania dla siebie niestychanie wysokich, nieuczciwych zysków. W lichwiarski sposób usiłowali wykorzystać lekkie napięcie ogólnej sytuacji żywieniowej, aby łowić ryby nawet w mętnej wodzie”¹³⁶.

Narracja o Żydach na łamach przewodników niemieckich ma jeszcze jedną dostrzegalną odstonę. Oprócz treści zajadle antysemitycznych opisujących Żydów w sposób pejoratywny, zniekształcony, odrealniony czy wręcz mityczny, znajdziemy również takie, które tworzą stereotypowy obraz samych Niemców. W głównej mierze opiera się on na wspomnianej już wcześniej „troskliwej opiece” w stosunku do Żydów, polegającej nie tylko na stworzeniu dla nich oddzielnych „enklaw”, czy zapewnieniu pracy, ale również możliwości korzystania z pomocy krajowych i zagranicznych organizacji pomocowych¹³⁷, edukacji szkolnej (w publikacji du Prela żydowskiemu systemowi szkolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie poświęcono odrębny rozdział)¹³⁸ i systemu opieki zdrowotnej (jedną z form skutecznej ochrony przed rozprzestrzenianiem się epidemii w Lublinie było „szczepienie ludności polskiej i żydowskiej”¹³⁹).

Na oddzielną uwagę zasługuje trasa, którą przewodniki niemieckie oprowadzają turystów po okupacyjnym Lublinie. Chociaż przewodnim zamysłem ich autorów jest zapoznanie turysty z „niemieckim” miastem, proponowane szlaki wiodą również przez teren miejscowego getta. Pierwszy z nich – *Jedziemy przez miasto* – rozpoczyna się na miejscowym dworcu kolejowym i kieruje turystę w stronę Starego Miasta. Pierwszymi z piętnastu uwzględnionych na szlaku „niemieckich” obiektów godnych jego uwagi są katedra, miejscowa komendantura i Brama Krakowska, pod którą autor zaleca zwiedzającemu opuścić dorożkę i udać się pieszo do centrum Starego Miasta (Altstadt). Wśród „kamiennych świadków niemieckiej przeszłości” proponuje zwrócić szczególną uwagę m.in. na starą winiarnię przy ul. Rynek 8 z dobrze zachowanymi malowidłami ściennymi, których autorem miał być brat niemieckiego malarza Albrechta Dürera (sic!) oraz dom patrycjusza z XVII wieku noszący „wyraźne cechy budowli zachodnich”. Dalsza wędrówka kieruje turystę ulicą Zamkową i Bramą Grodzką (Burgtor) na zamek by przyjrzeć się Kaplicy Trójcy Świętej z XIV wieku i zdobionych ją malowidłom ściennym, które „nakazano odnowić w 1917 roku podczas okupacji austriackiej”. Po zwiedzeniu zamku autor proponuje wrócić na Stare Miasto, minąć uliczkę Złotą (wartą uwagi z powodu kościoła dominikańskiego i znajdującego się w nim grobowca rodziny Firlejów o niemieckich korzeniach) i ponownie skierować się do Bramy Krakowskiej, spod której warto „rzucić okiem na ulicę Lubartowską, która po pagórkach i dolinach prowadzi do dawnego mrocznego getta”¹⁴⁰. Dalsza część wycieczki odbywa się znowu dorożką, a w trakcie zwiedzania podróży ma okazję przyjrzeć się kolejnym „niemieckim” obiektom. Proponowane przez Stillfrieda „niemieckie” zabytki, urzędy i instytucje stanowią tylko część spośród czterdziestu zamieszczonych na załączonej do przewodnika mapie. Co ciekawe, oprócz nich uwzględniono na niej również cmentarz żydowski w dzielnicy Wieniawa oraz ulice

¹³⁶ Tamże, s. 65.

¹³⁷ H. Heller, *Das Deutsche Rote Kreuz im Generalouvernement*, [w:] tamże, s. 75-76.

¹³⁸ A. Watzke, *Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, [w:] tamże, s. 172-173.

¹³⁹ M. O. Vandrey, *Angaben über den Distrikt Lublin*, [w:] tamże, s. 309-310.

¹⁴⁰ E. Stillfried, *Wir fahren durch die Stadt*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 15-16.

historycznej dzielnicy żydowskiej i getta na Podzamczu, m.in. Szeroką (Szerokastrasse), Zamkową (Schoss-Strasse), Mostową (Mostowastrasse), Nadstawną (Nadstawnastrasse), Targową (Targowastrasse), Plac Targowy (Markt-Platz), Browarną, Furmańską (Furmańskastrasse), Wodopijną¹⁴¹, Cyruliczną¹⁴², Kowalską (Kowalskastrasse), Lubartowską (Lubartowerstrasse) i Grodzką (Grodzkastrasse)¹⁴³. Rozbudowaną wersję tej mapy, z zaznaczonymi dodatkowo ulicami m.in. Krawiecką (Krawieckastrasse), Jateczną (Jatecznastrasse) i Ruską (Ruskastrasse) znajdziemy w przewodniku du Prela¹⁴⁴.

Inną trasę proponuje Baedeker. W tym przypadku szlak rozpoczyna się na Placu Adolfa Hitlera (Adolf-Hitler-Platz – plac Litewski), a następnie kieruje zwiedzającego w stronę Krakowskiego Przedmieścia (Krauakerstrasse) i jego okolic, by w końcu dotrzeć do Bramy Krakowskiej i dalej do Starego Miasta, które „podczas kampanii wrześniowej zostało zniszczone, a zamieszkałe było przeważnie przez Żydów”¹⁴⁵. Po odwiedzeniu ulic Starego Miasta proponuje przejść przez Bramę Grodzką, a następnie na teren „dawnej dzielnicy żydowskiej i ponownie w górę do zamku mieszczącego się na skraju doliny”. Zwiedzanie kończy się na południowy wschód od zamku, gdzie „z doliny Bystrzycy roztacza się piękny widok zabudowań miejskich”¹⁴⁶. Zamieszczona w przewodniku Baedekera mapa miasta z dawnych zabudowań dzielnicy żydowskiej uwzględnia już tylko ulicę Szeroką¹⁴⁷.

Omawiając treści przewodników niemieckich nie można pominąć ich warstwy ikonograficznej. Oprócz wspomnianych map, łącznie zamieszczono w nich kilkadziesiąt zdjęć, przy czym tych odnoszących się do omawianego tematu jest zaledwie dwa. Jedno z nich, zatytułowane *Lublin. Zamek Piastów, pierwsza słowiańska twierdza, później więzienie* autorstwa Vandreya przedstawia widok na zamek z otaczającą ją zabudową dzielnicy żydowskiej przy ulicy Krawieckiej i Podwale¹⁴⁸. Drugie *Dziesięć groszy kosztuje wiadro wody. Żydowski nosiwoda w Lublinie* autorstwa niejakiego Rösnera przedstawia Żyda, sfotografowanego przy jednej ze studzienek miejskich, zlokalizowanych na terenie getta w Lublinie¹⁴⁹. Chociaż zdjęcie ma typowo propagandowy charakter, w kontekście narracji o Żydach na łamach przewodników niemieckich zasługuje na szczególną uwagę. W odróżnieniu od warstwy tekstowej, przedstawiającej Żydów w postaci zunifikowanej grupy, na fotografii widzimy konkretną osobę, i jest to jedyna w odniesieniu do lubelskich Żydów personalna „narracja”.

4 Zakończenie

Przewodniki niemieckie z czasu drugiej wojny światowej należy zaliczać do kanonu nazistowskiej propagandy antysemickiej. Jak wykazano w niniejszym

¹⁴¹ Pisownia oryginalna.

¹⁴² Pisownia oryginalna.

¹⁴³ *Führer durch die Stadt Lublin...*, b. pag.

¹⁴⁴ M. O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 317.

¹⁴⁵ *Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 131.

¹⁴⁶ Tamże, s. 132.

¹⁴⁷ Tamże, s. 128.

¹⁴⁸ *Das Generalgouvernement...*, b. pag.

¹⁴⁹ Tamże.

artykule, zamieszczone w nich teksty odnoszące się do Żydów to klasyczny przykład narracji antysemitycznej, cechującej się stereotypizacją, uogólnieniem i unifikacją społeczności żydowskiej. Same przewodniki jako źródło, jak również ich znaczenie w ideologii totalitarnej i epoce nazizmu, w dalszym ciągu jednak nie są wystarczająco doceniane przez badaczy, mimo że ich możliwości interpretacyjne zdają się być nieograniczone. Przewodniki mogą stać się przedmiotem badań dla przedstawicieli różnych dyscyplin współczesnej humanistyki. Ich zakres może obejmować zarówno warstwę tekstową, jak i ikonograficzną, zaś same tego typu publikacje mogą być rozpatrywane nie tylko w kategoriach źródła historycznego, ale również tekstu kultury. Ich praktyczny wymiar otwiera pole do badań m.in. nad okupacyjną topografią i wizerunkiem miast, regionów lub krajów, strukturą i działalnością lokalnych władz niemieckich czy procesem germanizacji.

5 Bibliografia

5.1 Przewodniki:

- [1] *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte*, red. M. F. du Prel, Krakau 1940.
- [2] *Das Elsaß – Straßburg und die Vogesen. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1942.
- [3] *Das Generalgouvernement*, red. M. F. du Prel, Würzburg 1942.
- [4] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- [5] Engländer [K.], Seeberg-Elverfeldt [R.], *Lublin 1342-1942*, Warszawa 1942.
- [6] *Frankreich. Paris und die Provinzen*, red. D. Ogrizek, Paris [1942?].
- [7] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M. O. Vandrey, Krakau 1942.
- [8] Grundmann K., *Führer durch Warschau*, Krakau 1942.
- [9] Kurtz H., *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1940.
- [10] Kurtz H., *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1942.
- [11] *Lublin Generalgouvernement*, Krakau [1942?].
- [12] Sappok G., Swart J., Weidhaas H., *Krakau*, Leipzig 1940.
- [13] *Wien und Niederdonau. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

5.2 Opracowania publikowane:

- [1] Arct M., *M. Arcta słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1916, s. 400.

- [2] Banaś P., „*Jak gdyby nigdy nic*”. *O pewnym przewodniku po Francji*, [w:] *Przewodniki w kulturze*, red. K. Łukasiewicz, I. Topp, Wrocław 2015, s. 85-100.
- [3] Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 2000, s. 992.
- [4] Baranowski S., *Strength through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*, Cambridge 2004.
- [5] Bessen D., *Karl Baedeker und die Reiseliteratur*, [w:] *Buchkultur inmitten der Industrie: 225 Jahre G. D. Baedeker*, red. tenże, K. Wisotzky, Essen 2000, s. 52-69.
- [6] *Britannica (edycja polska)*, t. 3, Poznań 1998.
- [7] Caplan J., „*Jetzt judenfrei*”. *Writing Tourism in Nazi-Occupied Poland*, London 2012.
- [8] Confino A., *Traveling as a Culture of Remembrance. Traces of National Socialism in West Germany 1945-1960*, „*History & Memory*”, t. 12, nr 2, 2000, s. 92-121.
- [9] Czarnik A., *Prasa hitlerowska w podbitej Europie 1938-1945*, „*Słupskie Studia Historyczne*”, nr 13, 2007, s. 257-278.
- [10] *Das Generalgouvernement wirbt in der Reichshauptstadt*, „*Das Generalgouvernement*”, nr 296, 15 12 1942.
- [11] Eisenblätter G., *Grundlinien der Politik des Reiches gegenüber dem Generalgouvernement*, Frankfurt am Main 1969.
- [12] *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1971, s. 2014-2015.
- [13] Gordon B. M., „*It's Gott Französisch?*” *Germans, tourism, and occupied France, 1940-1944*, „*Modern and Contemporary France*”, t. 4, nr 3, 1996, s. 287-298.
- [14] Gordon B. M., *Warfare and Tourism. Paris in World War II*, „*Annals of Tourism Research*”, t. 25, nr 3, 1998, s. 616-638.
- [15] Götz A., Heim S., *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt am Main 1993.
- [16] Heeke M., *Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Rußland 1921-1941*, Münster 2003.
- [17] Hinrichsen A. W., *Baedeker-Katalog: Verzeichnis aller Baedeker-Reiseführer von 1832-1987 (mit einem Abriß der Verlagsgeschichte)*, Bevern 1988.
- [18] Jaroszewski T. S., *Joachim i Jakub Hempłowie*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, t. 17, nr 3, 1955, s. 289-320.

- [19] Jaźwierska J., *Książka o Lublinie – przegląd lubelskich przewodników turystycznych*, [w:] *Lublin a książka*, red. A. Krawczyk, t. 2, Lublin 2011, s. 191-206.
- [20] Jockheck L., „Banditen” - „Terroristen” - „Agenten” - „Opfer”. *Der polnische Widerstand und die Heimatarmee in der Presse-Propaganda des „Generalgouvernements”*, [w:] *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, red. B. Chiari, München 2003, s. 431-472.
- [21] Jockheck L., *Propaganda im Generalgouvernement*, Osnabrück 2006.
- [22] Kalicka J., *Tourismus und Krieg: Warschau in deutschsprachigen Reiseführern aus der Besatzungszeit und auf Fotografien deutscher Soldaten aus dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, „Tourism. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften”, nr 7, 2014, s. 194-223.
- [23] Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa 1912, s. 240.
- [24] Kiefer I., *Reisepublizistik und Ent-Privilegierung des Reisens im 19. Jahrhundert aufgezeigt am Beispiel Baedeker*, Salzburg 1989.
- [25] Kopciowski A., *Okupacyjny model średniowiecznego Lublina z gipsu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 53, 4 3 2016.
- [26] Koshar R., *German Travel Cultures*, Oxford – New York 2000.
- [27] Lane N., *Tourism in Nazi-Occupied Poland: Baedeker's „Generalgouvernement”*, „East European Jewish Affairs”, t. 27, nr 1, 1997, s. 45-56.
- [28] Larabee M. D., *Baedekers as Casualty: Great War Nationalism and the Fate of Travel Writing*, „Journal of the History of Ideas”, t. 71, nr 3, 2010, s. 457-480.
- [29] Latzel K., *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939-1945*, Paderborn 1998.
- [30] Lehnstaedt S., *Niemieccy okupanci w Warszawie a jawność Holokaustu*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, nr 12, Warszawa 2016, s. 70-90.
- [31] Lehr S., *Ein fast vergessener „Osteinsatz”. Deutsche Archive im Generalgouvernement und im Reichkommissariat Ukraine*, Düsseldorf 2007.
- [32] Lehr S., *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”. Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisaracie Rzeszy Ukraina*, Warszawa 2014.
- [33] Libera Z., *Sekcja Rasowo-Ludoznawcza Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie w badaniach etnologów i antropologów w Krakowie*, [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny*, red. M. Maj, Kraków 2015.

- [34] *Lublin wurde vor 600 Jahren gegründet*, „Krakauer Zeitung“, nr 213/5, 9 9 1942.
- [35] *Lubliner Ausstellung verlängert*, „Krakauer Zeitung“, nr 260, 2 11 1942.
- [36] *Lublins Deutschtum in 6 Jahrhunderten*, „Krakauer Zeitung“, nr 239, 9 10 1942.
- [37] Lück K., *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens: Forschungen zur deutsch-polnischen Nachbarschaft in ostmitteleuropäischen Raum*, Plauen 1934.
- [38] Lück K., *Deutsche Gestalter und Ordner im Osten*, Posen 1940.
- [39] Lück K., *Deutsche Siedler zwischen Wieprz und Bug*, Posen 1939.
- [40] Lück K., *Die deutschen Siedlungen im Cholmer und Lubliner Land*, Plauen 1931.
- [41] *Mayers Enzyklopädisches Lexikon*, t. 3, Mannheim 1971, s. 349.
- [42] *Medien und Archive: Beiträge zum Rolle moderner Archive in Information und Dokumentation*, red. G. Mantwill, München 1974.
- [43] Merski J., Piotrowski J. P., *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych w Polsce*, Warszawa 2010.
- [44] Moszyński R., Policha L., *Lublin w okresie okupacji (1939-1944)*, Lublin 1964.
- [45] Müller S., *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*, Frankfurt am Main 2012.
- [46] Ochocki K., *Podstawy ideologiczne wychowania Bundeswehry*, Warszawa 1964.
- [47] Overy R. J., *War and Economy in the Third Reich*, Oxford 1994.
- [48] *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgótkowa, t. 34, Poznań 2001, s. 135-136.
- [49] Radzik T., *W okresie okupacji niemieckiej*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, red. J. Kruszyńska, t. 2, Lublin 2000, s. 227-310.
- [50] *Reger Besuch der Lubliner Ausstellung*, „Krakauer Zeitung“, nr 250, 22 10 1942.
- [51] *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum „Dritten Reich“*, red. P. J. Brenner, Tübingen 1997.
- [52] Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943*, Warszawa 1983.
- [53] Seeberg-Elverfeldt R., *Danzigs Beziehungen zu Lublin*, „Das Generalgouvernement“, nr 2, 1942, s. 58-59.

- [54]Seeberg-Elverfeldt R., *Das Staatsarchiv Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 1, 1941, s. 47-48.
- [55]Seeberg-Elverfeldt R., *Der Anteil des deutschen Westens am Aufbau des Lubliner Landes*, „Die Westmark”, nr 10, 1942, s. 54-56.
- [56]Seeberg-Elverfeldt R., *Der Novemberaufstand des Jahres 1830 in Warschau*, „Die Burg”, nr 3, 1942, s. 225-233.
- [57]Seeberg-Elverfeldt R., *Deutsche Bürger Lublins in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, „Die Burg”, nr 2, 1941, s. 41-53.
- [58]Seeberg-Elverfeldt R., *Deutsche in der Stadt Zamose 1774-1807*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 18, 1941, s. 196-198.
- [59]Seeberg-Elverfeldt R., *Evangelisch-Lutherische Trauungen in Smolensk 1834 bis 1870*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 19, 1942, s. 97-99.
- [60]Seeberg-Elverfeldt R., *Lublins evangelisches Deutschtum 1824*, „Archiv für Sippenforschung”, nr 20, 1943, s. 197-199.
- [61]Seeberg-Elverfeldt R., *Zwei Lubliner Großkaufleute um 1800*, [w:] *Deutsche Gestalter und Ordner des Ostens*, red. K. Lück, Posen 1942, s. 304-309.
- [62]Semmens K., *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich*, Basingstoke – New York 2005.
- [63]*Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 7, Warszawa 1965, s. 445-446.
- [64>Szczygieł R., Gmiterek H., Dymmel P., *Lublin. Dzieje Miasta*, t. 1, Lublin 2008.
- [65>Szukała M., *Archiwista Roland Seeberg-Elverfeldt (1909-1993) w świetle źródeł przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 17, 2003, s. 121-129.
- [66]*Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, t. 3, Warszawa 2006, s. 758.
- [67]*Urkunden zeugen für das Deutschtum Lublins*, „Krakauer Zeitung”, nr 299, 11 10 1942.
- [68>Wieczorkiewicz B., *Międzynarodowy słownik turystyczny*, Warszawa 1961, s. 105.
- [69>Wietschorke J., *Baedekers Generalouvernement. Raumrepräsentation und Geopolitik in einem Reisehandbuch aus dem Jahr 1943*, „Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung”, nr 23, 2014, s. 99-122.
- [70>Wietschorke J., *Neun Sterne für Warschau: Das Generalgouvernement im Baedeker*, „Österreichische Zeitschrift für Volkskunde”, t. 68, nr 117, 2014, s. 93-106.

- [71]Winstone M., *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, Poznań 2015.
- [72]Winstone M., *The Dark Heart of Hitler's Europe*, London 2014.
- [73]Wohlstand durch deutsche Siedlung, „Krakauer Zeitung”, nr 291, 10 11 1942.
- [74]Wolnik G., *Institut für deutsche Ostarbeit*, [w:] *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, red. M. Fahlbusch, I. Haar, A. Pinwinkler, t. 2, Berlin 2017, s. 1406.
- [75]Wójcik K., *Rola Niemieckiego Urzędu Archiwalnego (Archivamt) w narodowosocjalistycznej „Kulturarbeit” na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939-1944*, [w:] *Karły na ramionach olbrzymów? Kultura niemieckiego obszaru językowego w dialogu z tradycją*, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, E. Michta, t. 2, Warszawa 2016, s. 261-277.
- [76]Wyszkowski M., *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] *Lublin a książka*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, t. 1, Lublin 2004, s. 485-498.
- [77]Zyśko W., *Niemiecki Urząd Archiwalny (Archivamt) w Lublinie w latach 1939-1944 i jego nadzór na działalnością Archiwum Państwowego*, „Archeion: czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym”, t. 63, 1975, s. 19-44.

5.3 Opracowanie niepublikowane:

- [1] P. Wojciechowski, *Ochrona i konserwacja zasobu w Archiwach Państwowych w Polsce*, Poznań 2014, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Ireny Mamczak-Gadkowskiej w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 90-124.

5.4 Źródła publikowane - drukowane:

- [1] Drugie rozporządzenie o odbudowie Administracji Generalnego Gubernatorstwa (Rozporządzenie o jednolitości Administracji) z dnia 1 XII 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 68, 9 12 1940, s. 357-358.
- [2] Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15 XI 1939 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 20 11 1939, s. 37.
- [3] Rozporządzenie o konfiskacie majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie (Ordynacja Konfiskacyjna) z dnia 24 I 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 27 1 1940, s. 23-27.
- [4] Rozporządzenie o obowiązku byłych urzędników i pracowników dawniejszej polskiej służby publicznej meldowania i wydania przedmiotów wartościowych i aktów z dnia 17 I 1940 r., „Dziennik

Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin przy Generalnym Gubernatorze na zajętych obszarach polskich”, nr 2, 1 4 1940, s. 39.

- [5] Zarządzenie o nowych nazwach Wydziałów z dnia 30 IV 1941 r., „Dziennik Urzędowy Szefa Okręgowego w Lublinie w Generalnym Gubernatorstwie”, nr 5, 21 5 1941, s. 80.
- [6] Zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 28 V 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 43, 15 6 1940, s. 340.

5.5 Źródła archiwalne:

- [1] Archiwum Państwowe w Lublinie:
- [2] Urząd Okręgu Lubelskiego, Archivamt, sygn.: 1, 14, 15, 16, 18, 21, 23, 30, 39, 153.
- [3] Urząd Okręgu Lubelskiego, sygn.: 882.

5.6 Źródła internetowe:

- [1] <https://www.deutsche-biographie.de/sfz54886.html>